

UO‘K: 821.512.133 (075)
KBK 83.3ya722
J 87

Mas’ul muharrir: *Anvar Obidjon*, O‘zbekiston xalq shoiri

Taqrizchilar: *Tohir Shermurodov*, filologiya fanlari nomzodi,
dotsent;
Muhabbat Tojiyeva, pedagogika fanlari nomzodi,
dotsent;
Tursunboy Adashboyev, bolalar shoiri.

M. Jumaboyev
83.3 Bolalar adabiyoti / Pedagogik yo‘nalishdagi
J 87 kollejlarda uchun darslik 4-nashri / — T.:
„O‘qituvchi“, 2013. — 256 b.

ISBN 978-9943-02-691-9

UO‘K: 821.512.133 (075)
KBK 83.3ya722

MUALLIFDAN

Azaldan, ota-bobolarimiz davridan yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga juda katta e'tibor berilgan. Buni biz ular tomonidan farzandlariga qo'yib kelgan quyidagi talablarida yanada yaqqol ko'ramiz: to'g'ri o'yla, to'g'ri so'yla; senga ishonib topshirilgan vazifaga mas'uliyat bilan yondash; bir soat ichida uddalashing lozim bo'lgan ishingni darhol bajar, keyinga qoldirma; burchingni va'da bergan vaqtda ado et, va'dasizlik qilma; yaxshi o'qi; o'zingga mos hunar tanla; hayotda tadbirkor bo'l; qo'pol so'zli bo'lma, xushmuomalali bo'l; o'z ishingda, o'z so'zingda qattiq tur. Bu kabi ibratli gaplar qattiq, ammo to'g'ri talab. Agar kimda bunday xususiyatlar bo'lsa, u hech qachon hayotda qiynalmaydi.

Mamlakatimiz prezidenti I. A. Karimov XII chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqri to'qqizinchi sessiyasida qilgan nutqida yoshlar ta'lim-tarbiyasi haqida kuyunchaklik bilan shunday degan edi: „Kelajak bugundan boshlanadi. Hozir tarbiya masalasiga e'tibor qilinmasa, kelajak boy beriladi. Tarbiyadan hech narsani ayamaymiz!“

Ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, ornomus, mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o'z-o'zidan kelmaydi. Hammasining zaminida tarbiya yotadi.¹

Ha, bunday yoshlar kamolotida, albatta, badiiy adabiyot, xususan, bolalar adabiyoti katta rol o'ynaydi. Chunki kichkintoylar alla, qo'shiq, maqol, masal, topishmoq, tez aytish, ertak eshitib, o'qib kamol topadilar. Bu janrlar vositasida ularning qalblari nurga to'ladi, hayotga intilish, qiziqish hislari jo'sh uradi. Ma'naviy tomondan ham yuksala boradilar.

¹ Barkamol avlod orzusi. 1999-yil, „Sharq“ nashriyoti, 53-bet.

Zero, shoir yozganidek:

Quyosh sochdi shu'lalar, Bu baxtimiz shu'lası. Kuylaylik ashulalar, Shu'lalar ashulasin. Ular shunday jilvagar, Yoritar yer-osmonni... Harorati isitar, Butun jumla-jahonni. Yerimiz oltinligi, Kuchimiz metinligi, Soylarning jo'shqinligi O'shandan.	U arimas bir nafas, Bizning cheksiz Gulshandan. Yo'limizni yoritib Olib borar maktabga. Istaklarni bor etib, Erishtirar maqsadga. Quyosh sochdi shu'lalar, Bu baxtimiz shu'lası. Kuylaylik ashulalar, Shu'lalar ashulasin.
---	--

Bunday she'rlar, hikoyalar, qissa-yu romanlar o'qish bilan ularning ilmga, odobga, kasb-hunarga, el-yurtga bo'lgan mehr-muhabbatlari oshadi.

Mustaqil diyorimizda kamol topayotgan har bir bola o'z oldiga qandaydir bir muhim vazifani qo'yib, uni ado etish uchun intiladi. Hatto samodagi so'nmas yulduzni o'rganishga, xuddi shu yulduz kabi porloq bo'lishga o'tlanadi. Mana bunday qaynoq misralar uning kundalik rejasiga aylanishi shubhasiz:

Ko'kda jimjima yulduz, O'xshar yoqut toshiga. Ko'kda jimjima yulduz, Imlar meni qoshiga. Ko'kda jimjima yulduz, Sochilguday boshimdan.	Ko'kda jimjima yulduz, Jilmas bir zum qoshimdan. Ko'kda jimjima yulduz, Misoli lola — chaman. Mendek yon deb o'rgatgan, Yulduzlarni sevaman!
---	---

Ushbu bolalar adabiyoti darsligimiz, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, zamon, davr talabiga mos sog'lom, o'qimishli, dono, tadbirkor, elsevar avlodni tarbiyalashga bel bog'lagan kasb-hunar o'quvchilari uchun yaratildi.

Darslik xalq og'zaki ijodi, bolalar kitobxonligi, o'zbek bolalar adabiyoti, chet el bolalar adabiyoti (obzorlar)dan tashqari, mamlakatimiz va jahon bolalar adabiyotida eng ko'zga ko'ringan yozuvchilarning hayot yo'llari, ijodlari tahlilini o'z ichiga oladi.

SEHRLI OLAM SURURI

Bolaligida ona allasini eshitib, go‘daklik va o‘smirlikda og‘zaki badiiy ijod durdonalari — xalq ertaklarini, „Alpomish“ va „Go‘ro‘g‘li“ turkumidagi dostonlarni tinglab o‘sgan bolalar ulg‘ayganda asl xalq farzandlari bo‘lib yetishadilar.

Xalq ertaklari bolalarni jasur, oqil, mard va oliyjanob bo‘lishga, Vatanni, xalqni, adolat va haqiqatni sevishga o‘rgatadi. „Ur, to‘qmoq!“, „Yoriltosh“, „Susambil“, „Uch og‘a-ini botirlar“, „Bulbuligo‘yo“, „Zumrad va Qimmat“ kabi ertaklar bolalarning mehnatsevar, halol, bag‘rikeng, tabiatga va insonlarga mehr-shafqatli bo‘lib o‘shishlariga yordam beradi.

Jahondagi barcha atoqli adiblar, shoirlar xalq poetik ijodidan ilhomlanib bolalarga atab ajoyib, nodir asarlar yozganlar. Mark Tvenning „Tom Soyver va Gekklberri Fin sarguzashtlari“, „Janna d‘Ark“, „Shahzoda va gado“ romanlari, Daniel Defoning „Robinzon Kruzo“, J. Sviftning „Gulliverning sayohatlari“, Fransua Rablening „Gargantua va Pantagruel“ romanlari, H. K. Andersen, Sh. Perro, aka-uka Grimmlarning ertaklari, Pushkinning „Ruslan va Ludmila“, S. Marshakning „O‘n ikki oy“ asarlari jahon bolalar adabiyotining durdonalari bo‘lib, necha asrlar davomida yosh avlodlarga badiiy, axloqiy, ma‘naviy boyliklarni hadya qiladi. Belgiya shoiri Moris Meterlink yozgan „Baxt qushi“ („Синяя птица“), G. Uells, Jyul Vern asarlarida tabiat va ruhiy olam sirlari kashf etilgan.

O‘zbek xalq poetik ijodining cheksiz boy va rang-barang namunalari, ulardan ruhlangan Alisher Navoiy, Gulxaniy, Abdulla Avloniy, Cho‘lpon, Elbek she‘rlari, Hamid Olimjonning „Oygul bilan Baxtiyor“, „Semurg‘ yoki Parizod va Bunyod“, G‘afur G‘ulomning „Shum bola“, Oybekning „Bolalik“, „Alisherning yoshligi“, „Zafar va Zahro“, Abdulla Qahhorning „O‘tmishdan ertaklar“, Shukur Sa‘dullaning „Yoriltosh“, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo‘ldosh, Zafar Diyor, Qudrat Hikmat, Ilyos Muslim she‘rlari, Mirkarim Osimning „Shiroq“, „To‘maris“, „Spitamen“ hikoyalari, Asqad Muxtorning „Mardlik cho‘qqisi“, „Dunyo bolalari“, „Adolat“, Pirimqul Qodirovning „Najot“ („Botirlar va baxillar“), Yavdot Ilyosovning „So‘g‘diyona“, „Qora beva“ („Guldursun“), „Anaxita qasosi“, Xudoyberdi To‘xta-boeyevning „Sehrlil qalpoqcha“, O‘. Umarbekov, Latif Mahmudov

va Farhod Musajon asarlari, Gʻani Jahongirov, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Hamza Imonberdiyev, Tursunboy Adashboyev, Safar Barnoyev, Miraziz Aʼzam, Toʻlan Nizom, Safo Ochil sheʼrlari, Abdusaid Koʻchimov, Murod Xidir, Abduqayum Yoʻldoshev, Rustam Obid, Muhabbat Yoʻldosheva, Mavluda Ibrohimova, Sohiba Abdullayeva hikoyalari oʻzbek bolalar adabiyotining eng yaxshi namunalari sifatida yosh avlodlar tarbiyasiga hayotbaxsh taʼsir koʻrsatmoqda.

Bu adib va shoirlarning asarlarida vatanimiz ozodligi, mustaqilligi uchun kurashgan milliy qahramonlarimiz, xalqimizning baxt-saodat haqidagi orzu-armonlari, adolat va haqsizlik, ezgulik va yovuzlik, nur va zulmat oʻrtasidagi kurash, mehnatsevarlik va yalqovlik, rostgoʻylik va yolgʻonchilik, halollik va qalloblik, muhabbat va nafrat, xalq daholari va allomalarining ibratli hayoti va ilm-fandagi jasoratlari, bolalarcha shoʻxlik va oʻyinlar, tabiat goʻzalliklaridan zavqlanish va boshqa koʻpgina mavzular, axloqiy, maʼnaviy muammolar oʻziga xos rang va ohanglarda tasvirlab berilgan. Bu asarlar hali koʻp avlodlarni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalaydi.

Bolalar adabiyoti va adabiyotshunosligi bilan uzoq yillar davomida shugʻullanib kelayotgan isteʼdodli pedagog olim Mamasoli Jumaboyevning „Bolalar adabiyoti“ darsligida bu adabiyotning maqsad va vazifalari, „kattalar“ adabiyotidan farqlari va oʻxshash jihatlari, bolalarning tabiati, yosh xususiyatlarini eʼtiborga olishi (maktabgacha taʼlim-tarbiya, bogʻcha bolalari, maktab yoshidagi kichkintoylar, oʻrta va katta yoshdagi bolalar, yaʼni oʻsmirlar), eng muhimi, bolalarning yoshidan qatʼi nazar, ularni kamtarin, rostgoʻy, xushmuomala, vaʼdasida turadigan, ota-onasiga, qarindosh-urugʻlariga, barcha insonlarga mehr-muruvvatli, goʻzal xislatlar, fazilatlar egasi, vatan va xalqini doimo himoya qiluvchi yetuk insonlar boʻlib yetishuviga yordam berish zarurligi toʻgʻri koʻrsatilgan. „Bolalar adabiyoti bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi,“ deydi darslik muallifi. U bolalar adabiyotiga, maktab va litsey oʻquvchilariga Alisher Navoiyning „Til — koʻngil xazinasining qulfi“ degan hikmatini eslatadi. Muallif toʻgʻri uqtirganidek, bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni tabiatni sevishga, halol yashashga, ilm-fan choʻqqilarini egallashga, xalq uchun foydali yangi kashfiyotlar qilishga oʻrgatadi. Yana shuni aytish zarurki, arab adibi Al-Johiz (769) fikricha, „Kitob — eng yaxshi doʻst, eng

sodiq hamroh, eng dono ustoz, bu do‘sting seni hech qachon zeriktirmaydi, senga hech qachon yomonlik qilmaydi“.

Sharq va G‘arb mutafakkirlarining fikricha, yaxshi kitob olam mushkulotlarini tushunishga, oddiy va halol odamlarni, tabiat va ruhiy olam go‘zalliklarini sevishga, yuksak orzu, ideal-lar (adolat, haqiqat, tenglik, birodarlik, ozodlik) uchun ku-rashda sabot-matonatli bo‘lishga, hayot mashaqqatlarini yen-gishga yordam beradi. Al-Johiz yana aytadiki: „Yaxshi kitob maroqli suhbatdosh, jaholatga qarshi qudratli qurol, illatlarga qarshi shifobaxsh dori, eng ko‘p daromad keltiruvchi kasb-kor, aziz mehmon va eng dono maslahatchidir. Kitob — bugunni kelajak bilan, siniq parchani butun bilan, maxfiyni oshkor bilan, yo‘qlikni borlik bilan, xasisni saxiy bilan (bo‘rini qo‘zichoq bilan, laychani fil bilan) uchrashтира oladi“. Donish-mandlar aytmishki, kitoblar — zamonlar osha manzilga to‘g‘ri borayotgan tafakkur kemalaridir.

Ertaklar — bolalar adabiyotining eng nodir durdonalari. Ajoyibotlarga to‘la orzular osmonida parvoz qiluvchi baxtiyor bolalikni xalq badiiy tafakkurining dahosi yaratgan ertaklarsiz tasavvur etish qiyin. Bola, o‘smir ertakdagi jasur qahramon-lardan ibrat oladi. Chunki bu qahramonlar hamisha mehnat-kash xalqni turli ajdarho va devlardan, balo-ofatlardan himoya qiladi. Xalq og‘zaki ijodi bilan tanishgan bolalar va o‘smirlar ma’naviy barkamollik chashmalaridan bahra oladilar. Shuning uchun „Bolalar adabiyoti“ darsligi ham folklordan boshlanishi tabiiydir.

Mahkam Mahmud

BOLALAR ADABIYOTI FANI, UNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Mukammal tarbiyali inson boshqalarga hech bir ozor yetkazmaydi, takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramaydi, yolg'on so'zlamaydi, rostgo'y bo'ladi. O'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Va'dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi. Ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan o'zini saqlaydi. Ota-onasining hurmatini bajo keltiradi. Ularni o'zidan rozi qilishga sa'y-harakat qiladi. Qarindosh-urug'laridan aloqasini uzmaydi, ularga mehr-u muhabbatli bo'ladi, qo'shnilarini ranjitmaydi, ular bilan yaxshi murosada bo'ladi. Yomon yo'llardan, yaramas ishlardan, nojo'ya harakatlardan o'zini saqlaydi. Mana shularga o'xshagan go'zal xislatlar mukammal tarbiyali insonda mujassam bo'ladi.

Inson komillikka yetishi uchun kattalarning pand-nasihatlariga astoydil e'tiborli bo'lishlari talab etiladi.

Bolalar adabiyoti fani yoshlarni imon-e'tiqodli kishilar sifatida va Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir. Bugungi mustaqillik davrida bu fanga intilish, qiziqish, o'rganish, o'zlashtirish yanada oshdi. Shunday ekan, kichkintoylarga atab yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos bo'lishi, ular qalbida chuqur o'y-fikrlar uyg'otishi, yorqin obrazlar va yuksak g'oyalarga boy bo'lishi, ularni ulkan va porloq ishlarga ilhomlantirishi zarur. Eng muhimi, mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda yoritilishi lozim.

Faqat chinakam badiiy asarlarga bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu talablarga javob bera oladi. Shu sababli bunday kitoblar pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar adabiyoti bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy „Mahbub-ul qulub“ asarida tilni „ko'ngil xazinasining qulfi“, deb ta'riflaydi, kishilarni qisqa

va mazmunli, chuqur mantiq bilan soʻzlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

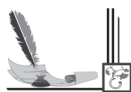
Bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim.

Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar yosh kitobxonning nutqiga ham katta taʼsir koʻrsatadi, soʻz boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni tabiatni sevishga, halol yashashga, ilm-fan choʻqqilarini egallashga, xalq uchun foydali yangi kashfiyotlar qilishga oʻrgatadi. Kitob xalqimizning oʻtmishi, ilgʻor madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr tuygʻularini oʻstiradi.

Shunday ekan, bugungi kunda qudratli qurol boʻlgan bolalar adabiyotidan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas. Bolalar adabiyotining oʻziga xos qonuniyatlari bor: agar bu fan boʻlimlarga ajratib oʻrganilmas ekan, pala-partishlik, turli tushunmovchilik kelib chiqishi tabiiy. Eng avvalo kitobxonlik — kitob oʻqish, tinglash, hikoya qilishdek eʼtibor berilishi zarur boʻlgan amallar bor. Shunga koʻra bolalar kitobxonligini oʻquvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga koʻra quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

1. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).
2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11 — 12 yoshgacha).
3. Oʻrta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13 — 14 yoshdan 15 — 17 yoshgacha).

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi

Bu davr bolalar kitobxonligi, asosan, ota-onalar, buvibobolar, mahalla ertakchilari-yu tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali oʻqish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan bexabar boʻladilar. Hatto oila aʼzolari, uy hayvonlari, parranda-yu dov-daraxtlargacha notanish boʻladi. Kattalar oʻqib, aytib, hikoya qilib beradigan asarlar bu davr bolalari uchun muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb

etadi. Bu davr bolalariga o'qib beradigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi zarur. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bog'cha yoshidagi bolalarga ham, avvalo, maqol va topishmoqlarni, so'ng hayvonlar haqida, umuman, tabiatni sevishga o'rgatuvchi ertaklarni aytib berish yoki o'qib berish juda foydalidir. Ularga mehnatsevarlikni o'yinlar orqali o'rgatilsa, yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Masalan, „Sholg'om“, „Bo'ri bilan Qo'zichoq“, „Tulki bilan Turna“, „Tulki bilan uzum“, „Ur, to'qmoq!“ kabi masal va ertaklar bolalarni mehnatsevarlikka, tabiatni sevishga, rostgo'ylikka o'rgatadi, aldanchilik va xudbinlik, baxillik va ochko'zlik yomon illat ekanligini tushuntiradi.

„Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer“, „Hunar, hunardan unar“, „Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar“, „Mehnatning tagi rohat“ kabi xalq maqollarini yodlatish va ularning mazmunini yaxshilab tushuntirish bolalar tarbiyasiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarining ko'pchiligini ertak, qo'shiq, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og'zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to'la-to'kis javob beradigan asarlar ham maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun qo'l keladi. Ammo shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim, xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga xos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Tolib Yo'ldoshning „O'yin bo'lsa“ she'ri juda oddiy, sodda, u bor-yo'g'i sakkiz misra. Bu she'rni har qanday kichikintoy bir zumda yodlab oladi. Bu asarda „Bola yettiga kirguncha yerdan kaltak yeb o'sadi“ maqoli jamlangandek:

O'yin bo'lsa o'ynaymiz,
Bo'lmasa-chi, topamiz.
Topolmasak zir yelib,
To'rt tomonga chopamiz.
Yiqilamiz, turamiz –
Shu ham o'yin atalar.
Bizday necha yiqilib,
Katta bo'lgan otalar.

Bu asar bolalarni do'st, topag'on, ahil bo'lib o'ynab-kulib o'sishga, bobolarning udumlariga sadoqatli bo'lib kamol topishga da'vat etadi.

Kichkintoylarning suyuqli shoiri Anvar Obidjonning „Suhbat“ asari ko'p yillardan beri bu davr bolalariga cheksiz quvonch ulashib kelmoqda. Ma'lumki, bolalar go'daklik chog'laridanoq jonivorlar, xususan qushlarga qiziqadilar. Voqea bolalar bilan g'ozlar suhbatini asosiga qurilgan. O'zaro suhbatdan ma'lum bo'ladiki, g'ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o'yin vositasida ifoda etadi:

- G'ozlar, bir so'z deysizmi?
- G'a, g'a, g'a!
- Totli suli yeysizmi?
- Ha, ha, ha.
- Nega patni silaysizlar?
- G'oq, g'oq, g'oq.
- Mendan nima tilaysizlar?
- Boq, boq, boq!

Bu xildagi she'rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to'plab, ulardan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jaji qizchalarning sevimli mashg'ulotlaridan biri qo'g'irchoq o'ynashdir. Yo'ldosh Sulaymonning „Qo'g'irchoq“ she'rida qo'g'irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o'yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e'zozlash masalasi o'rta tashlanadi:

Quyosh bilan teng turib,
Ozoda kiyintirib,
Senga taqamiz marjon,
Qo'g'irchoq, qo'g'irchoqjon.
Qo'ldan qo'ymaymiz sira,
Yuqtirmaymiz gard, shira.
Ovunchoqsan bizlarga,
Qo'g'irchoqsan bizlarga.

Har qanday yozuvchi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga o'qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e'tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga, ularga zavq-shavq bag'ishlaydi. Masalan, Shukur Sa'dullaning „Lola va mushuk“ she'rini olib ko'raylik. Bu

asar juda oddiy. Misralari ham sodda. U bir o‘qishdayoq kichkintoy mehrini o‘ziga tortadi, uni uyqudan barvaqt turishga, yuvinib-taranishga, ozoda, pokiza bo‘lishga o‘rgatadi. Bolaning uy hayvonlariga, jonivorlarga mehribon, g‘amxo‘rligini oshiradi:

Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bolaman.
Erta bilan turaman,
Yuz-qo‘limni yuvaman.
Mushugim bor Qoramosh,
O‘zi judayam yuvosh.
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo‘lini yuvadi.

Xulosa qilib aytganda, bu davr bolalari o‘zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona yurtga mehr-oqibatli bo‘lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o‘rganadilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi

Bu yoshdagi bolalar kitobxonligi avvalgisidan biroz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi, bilimi, saviyasi bilan bog‘liq. Maktabgacha yoshdagi bolalar, asosan, tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag‘ishlaydi.

Bu yoshdagi bolalarni tevarak-atrofdagi turli voqea-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qurshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

Bu davr bolalariga tavsiya etiladigan asarlarning hajmi avvalgisiga nisbatan kattaroq, ma‘no va mazmuni murakkabroq bo‘lishidan tashqari, harflari ham yirik-yirik bo‘lib, rasm va bo‘yoqlarga boy bo‘lishi talab etiladi.

Bu davr bolalar kitobxonligida kichkintoy albatta bajarishi zarur bo‘lgan mas‘uliyat bor. Masalan, ota-ona, tarbiyachi, muallim topshirig‘ini so‘zsiz ado etish, namunali o‘qish, yurish-turishda o‘zgalarga ibrat bo‘lish, ona-Vatanni sevish va boshqalar.

Shu o‘rinda Quddus Muhammadiyning „Avval o‘yla, so‘ngra so‘zla“ she‘ri yuksak darajada turadi. Chunki bola maktabga qadam qo‘yishi bilan uning bolaligi, hayotga mas‘uliyatsizligi

tugaydi. Har bir bosgan qadamiga, gapiradigan gapiga e'tibor berishi talab etiladi:

O'ylamasdan so'zlash qanday?
Menimcha, bu mumkin emas.
Odam o'ylab so'zlaydi,
O'ylamasang so'z unmas.
O'ylamasdan so'zlagan so'z
Odamni xafa qilalar.
So'z qovushmay, o'ng-u ters,
Ma'noni chappa qilalar.

Qachonki bola kamso'z, odobli bo'lsa, yaxshi o'qiydi, maktab uning jonajon uyiga, bilim maskaniga aylanib qoladi. Ilyos Muslimning „Maktabim“ she'ridagi qahramon kabi bir umr shu maktabni sevib qoladi:

Ona kabi mehribon,
Ilm-fanlarga makon,
Yayrab o'qiyman har on,
Qadrdonim maktabim.

Senda darslar xilma-xil,
O'qib, o'samiz har yil,
Sevinchlarga to'lar dil,
Qadrdonim maktabim!

A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!

Shu zaylda bolada kasb-hunarga ishtiyoq, ona-Vatanga sadoqat, ota-onaga muhabbat paydo bo'ladi.

Bu yoshdagi bolalar yana sehrli-fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni ham sevib o'qiydilar. Quddus Muhammadiyning „Erkinjon oyga chiqibdi“ (*doston*), Yusuf Shomansurning „Oydan kelgan bolalar“ (*doston*), Anvar Obidjonning „Dahshatli Meshpolvon“ (*ertak-qissa*) kabi asarlari shu yoshdagi bolalarga mo'ljallab yozilgan.

O'рта va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi

Bu yoshdagi bolalar o'zlari mustaqil ravishda kitob o'qib qolmay, balki o'qigan kitoblaridagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga o'rganadilar, zarurat bo'lsa, ular ko'rsatadigan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

Sharq mutafakkirlaridan Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Ahmad Yugnakiy, Al-Buxoriy, Forobiy, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy kabilarning yaratgan asarlari bu davr bolalar dunyoqarashini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni tavsiya etish mumkin. „Shiroq“, „To'maris“, „Spitamen“ kabi afsonalar bilan birga Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Anvar Obidjon va boshqalarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Ko'rib o'tganimizdek, bolalar adabiyoti o'ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali kichkintoylarni olg'a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur sevishga yordam beradi. Bolalar adabiyotida didaktika ohangi ustun turadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Yosh avlod tarbiyasida bolalar adabiyotining ahamiyati qanday?
2. Bolalar kitobxonligi necha qismdan iborat?
3. Bolalar adabiyotining kattalar adabiyotidan farqi nimada?

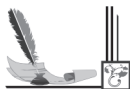

BOLALAR FOLKLORI

Ma'lumki, og'zaki adabiyot yozma adabiyot paydo bo'lmagan ilgari, uzoq o'tmishdoyuq mavjud bo'lgan. Bu adabiyot xalq badiiy kamoloti va ma'naviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir. Xalq og'zaki ijodi turmush tajribalari asosida yuzaga kelgan bo'lib, mehnat jarayoni bilan chambarchas bog'langan. Xalq donoligi shu mehnat jarayonining turli va o'ziga xos shart-sharoitlariga muvofiq ravishda bolalar uchun ham ajoyib ertaklar, qo'shiqlar, topishmoqlar, maqollar yaratgan. Ularni bolalar juda sevib tinglaydilar va o'qiydilar. Xalq og'zaki ijodi bilan bolalar maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab tanisha boshlaydilar. Xalq og'zaki poetik ijodidagi obrazlarning yorqinligi, so'z ma'nolarining aniqligi, matnning ohangdorligi, musiqiyliigi kabi xususiyatlar bola ruhiga orom, huzur bag'ishlaydi, uni o'ziga mahliyo etadi.

Yana bir narsani alohida ta'kidlab o'tish lozimki, kichik va o'rta yoshdagi bolalar qahramonlik dostonlarini zavq-shavq bilan o'qishadi, ertak, qo'shiq va topishmoqlarga g'oyat qiziqishadi. Xalq og'zaki poetik ijodida yaxshilik yomonlik ustidan, to'g'rilik egrilik ustidan g'alaba qiladi, mehnatkash xalqning intilishlari, turli orzu, istaklari haqqoniy va favqulodda qiziqarli ravishda hikoya qilinadi.

Ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodida mehnat ahlining urf-odati, tabiat va jamiyat hodisalariga bo'lgan munosabati, baxtli hayot haqidagi ezgu tilak va orzulari, qayg'u va shodlik hislari, ularning qahramonlik, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg'ulari, dushmanga nisbatan g'azab va nafratlari, yengilmas iroda-yu haqiqat, adolat, baxt haqidagi o'y va tushunchalari aks ettiriladi.

QO'SHIQLAR

Bola tarbiyasida qo'shiqning roli juda katta. Qo'shiq lirikaning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, kuylashga mo'ljallangan bir necha bandli she'rdan iboratdir. Qo'shiqlar kuy-ohang bilan aytiladi. Ba'zan qo'shiq o'yin bilan birga ijro etiladi. Demak, qo'shiq uchun she'r va kuy kerak. Qo'shiq xalq og'zaki ijodining eng ko'p tarqalgan va ommalashib ketgan janrlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, „Alla“ qo'shig'i yetakchi o'rinda turadi. Beshik qo'shig'i — allada kichkintoyning dastlabki tabassumi, ilk bor

qo‘l-oyoqlarini qimirlatishi, imo-ishorani tushunishi kuylanadi. Ona endigina olamga kelgan do‘mbog‘idan shod, xursand holda berilib alla aytadi. Garchand norasida allaning mohiyati nimadan iborat ekanligini hali uncha his etmasa-da, baribir ona alla aytaveradi. Ona o‘z allasida atrofni qurshab turgan olamni qo‘shib aytadi. Butun borliq kechasi uxlashi — dam olishi va shu jumladan, kichkintoyi ham uxlashi zarurligini berilib aytadi:

Yot, bolam, uxla, qo‘zim,
Uylarda o‘chdi chiroq.
Uxlar asalarilar,
Uxlar baliqlar tinchroq.
Ko‘kda oy yarqiraydi,
Derazadan qaraydi.
Ko‘zlaring yumgin, qo‘zim,
Yot, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla,
Suv sepganday, uylar tinch...
Qorong‘i hujralar tinch...
Hech darvoza tiq etmas.
Ko‘zlaringni yum, qo‘zim,
Ovunchog‘im, qunduzim!
Alla, alla.
Qushcham g‘amsiz yashaydi,
Uning har dam vaqti chog‘.
Shirinliklar mo‘l-u ko‘l,
Ko‘pdir qiziq o‘yinchoq.
Bari sengadir, qo‘zim!
Yig‘lama, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Alla, alla, alla-yo.
Uxla qo‘zim, alla-yo.
Yum ko‘zingni, yulduzim,
Yum-yum ko‘zingni, qunduzim.

Ona uchun bolaning ovunishi, tinchligi, tabassumi kerak. Norasida chehrasida paydo bo‘lgan dastlabki kulgu ona uchun katta shodlik, bayram hisoblanadi, uning butun vujudini nurga burkab yuboradi:

Dilimdagi himmatim, alla,
Og‘zimdagi novvotim, alla.
Daryo suvga to‘layotir, alla,
O‘g‘lim menga kulayotir, alla.
O‘g‘lim menga qarab kulsa, alla,
Ko‘nglim nurga to‘layotir, alla.

Ovuntirish — allani hamma — onalar, buvilar, bobolar ayti-shadi. Alla asta-sekin ommaviy qo‘shiqqa aylanadi. Qo‘shiqlar uzoq yillar mobaynida davom etadi. Aytaylik, chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo‘shiqlarda, avvalo, beshikka ta’rif-tavsif beriladi. Aslida beshik yog‘och-taxta. Paxta, par va mato-lar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg‘akka huzur-baxsh joy bo‘lishi har bir beshik qo‘shig‘ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta,
Orqasi paxta.
Egasi keldi,
Kuchugi qoch.
Ichida yotganning
Bahrini och.

Chaqaloq beshikda maza qilib uxlab, orom olib bo‘lgach, nora-sidani beshikdan olayotganda aytiladigan qo‘shiq ham nihoyat-da muxtasar aytiladi. Alloh beshikdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa — dushman uning uyqusini buza olmaganligini quyidagi to‘rtlikdan bilib olish qiyin emas:

Taqa-tuqi gavora bo‘lsin,
Dushmani ovora bo‘lsin.
Uyqusi beshikda qolsin,
Dushmani eshikda qolsin.

Xalqda chaqaloq uchun xavfli kunlar ham borligi alohida qo‘shiqlarda ta’kidlanadi. To‘qqiz kunlik bo‘ldimi, tamom, u yashab qolishi, endilikda xavf-xatardan butunlay xoli bo‘lib olganligi, do‘st ustiga do‘st orttirib, shu xonadonning haqiqiy a’zosiga aylani-b qolganligi mana bu qo‘shiqda to‘la-to‘kis ifoda etilgan:

To‘qqizdan o‘tdi bu bola,
Endilikda o‘lmas bu bola.
Bog‘larning g‘o‘rasi bu bola,
Bolalar jo‘rasi bu bola.
Shu uyning to‘rasi bu bola,
Shams-u qamar-u sitora,
Hamrohidir shu bola.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo‘l ham qo‘ymaydi. Hamma narsa o‘z o‘rnida, o‘z yo‘lida bir me’yorda davom etishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig‘ini o‘sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog‘liq bo‘lgan rasm-rusum misolida bilib olish ham mumkin. Mana, bolaning tishi ko‘rindi.

Bu voqea ota-ona uchun ham, shu oila a'zolari-yu butun qavm-qarindoshlar uchun ham katta voqea.

Bahor keldi, qish chiqdi,
Chaqaloqqa tish chiqdi.
Kichkintoy deb o'ylamang,
Unga ham yumush chiqdi.
Ovqatini chaynashga,
Har kuni bir ish chiqdi.

Xuddi shuningdek, bola tetapoya qilib, birinchi bor qadam tashlaganda aytiladigan qo'shiq ham juda jozibali:

Adoq-adoq yurisin,
Tikon shunga kirmasin.
Ko'zi qattiq bandalar,
Ko'zi shunga kirmasin.

Kiyim-lattaning umri qisqa, deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo'shiqlarida ham o'z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirilayotgan paytda aytiladigan qo'shiqlarda xalq gapning lo'ndasini aytib qo'ya qolgan:

Tepa-tepa to'zdiray,
Mingan otim o'zdiray.
Sen — bir yillik,
Men — yuz yillik.
Yoqasi moyli bo'lsin,
Etagi loyli bo'lsin,
Mayli, bir yilda to'zsin,
O'zi-chi, yuz yil kulsin!

Xalq qo'shiqlarida rasm-rusumlar rang-barang. Hammasi o'rinli. Hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taraganda aytiladigan qo'shiqlarda sochning uzunligi, qalinligi, ko'rsa-ko'rgudekligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada ko'r-kamligi obdan maqtaladi. Ayrim qo'shiqlarda sochning ta'rifi oy-u quyosh bilan bog'lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho'zsa oy va quyoshga ham yetib borishi quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda — quloch,
Kunda — tutam.
Senga — kuyov,
Menga — palov.

Shu zaylda beshik qo'shiqlari kenja avlod kamolotida o'ziga xos tarbiya rolini o'taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo-momolaridan chiroyli, ta'sirli alla, qo'shiqlar tinglab, tillari biyron,

o'ktam, ziyrak bo'lib ulg'ayar ekanlar endilikda o'zlari ham hayot yo'llarida qo'shiq to'qib, qo'shiqlar qanotida o'sib-ulg'ayishga harakat qiladilar. Bunday qo'shiqlarning oliy namunasi „Chittigul“ turkumiga kiradigan qo'shiqlar bo'lishi mumkin. „Chittigul“da mavzu nihoyatda rang-barang va juda jozibali. Chunonchi:

Oq sholiga ko'k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko'k sholini ko'klaylik,
Yaxshi kunga saqlaylik,
Ha-yu, chittigul,
Ha-yu, chittigul

singari misralarga nazar soladigan bo'lsak, turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo'l bo'lganligini; bu mo'l-ko'l sholini pala-partish qilib yeb tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko'p gapiramiz. Yuqoridagi qo'shiqdan ayon bo'lishicha, otabobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o'z farzandlariga qattiq o'rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razzm soling:

Jo'xorilar bo'ldi oq,
Qo'nma, shum qorayaloq!
Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing cho'loq.
Ha-yu, huvv!

Ko'rinib turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo'xori ekilgan. Bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo'xori qo'riqlanmaydigan bo'lsa, qarg'a, quzg'unlar yeb, ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod — bolaga topshirilgan. Bolaning g'ayrat-shijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi, o'ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna bo'ladi. „Agar qo'nsang, urayin, bo'lar oyog'ing cho'loq“ deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko'maklashishga da'vat etmaydi deysiz! Lekin bolalarni qushlarga don berishga, in qurishga ham o'rgatish kerak.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, go'shiqlar bolalarning nafosatini o'stirishga, ularni hayot va mehnatga muhabbat, vatanparvarlik, do'stlik, insonparvarlik kabi oliyjanob fazilatlar ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

MAQOLLAR

Bolalar xalq ogʻzaki ijodida maqollar yetakchi oʻrinda turadi. Xalq yaratgan gʻoyat ixcham, chuqur va tugal maʼnoli gaplar maqol deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aql-u farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib koʻrgan, turmushdagi hodisalarga aql koʻzi bilan qaraydigan, sof vijdonli, oliyjanob mehnat ahlining biror voqeahodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (koʻproq bolalar uchun) yoʻl koʻrsatuvchi boʻlib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatning badiiy ifodasi sifatida yaratib kelinmoqda.

Maqollar chuqur maʼnoni ifoda eta bilishi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq ogʻzaki ijodining boshqa turlaridan farq qiladi. Ularda mehnatkash xalqning orzu-umidlari, oʻzaro munosabatlari, vatanparvarlik, insonparvarlik xislatlari, oʻy-fikrlari oʻziga xos shaklda aks etgan boʻladi. Shu sababdan ular bolalarni toʻgʻri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va loʻnda bayon etishga oʻrgatadi, ularning badiiy didini oshiradi, tarixiy hodisalarning mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollar ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va soʻz boyligini ham oshirishga koʻmaklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi.

Shuning uchun ham soʻz sanʼatkorlari, shuningdek, bolalar yozuvchilari xalq ogʻzaki ijodiga, ayniqsa, maqollarga koʻproq murojaat etganlar va ulardan unumli foydalanganlar.

Maqollar mavzu jihatidan boy, xilma-xil va rang-barangdir. Ularda ona-Vatanni sevish, uni tashqi va ichki dushmanlardan koʻz qorachigʻidek saqlash, unga sodiq boʻlish gʻoyalari juda ixcham, ohangdor bir shaklda, obrazli ifodalarda gavdalantirilgandir:

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

* * *

Ona yurtning omon boʻlsa,
Rangi roʻying somon boʻlmas.

Doʻstlik, birodarlik, dushmanga nafrat, ahillik va birdamlik gʻoyalari ham maqollarning asosiy magʻizini tashkil etadi:

Ko'kka boqma, ko'pga boq!

* * *

Do'st so'zini tashlama,
Tashlab boshing qashlama.

Maqollarda mehnat — insonning ko'rki, ziynati sifatida ifoda etiladi. Shuningdek, hamkorlikda, kengashib qilingan mehnat serunum bo'ladi, degan g'oya ilgari suriladi:

Daryo suvini bahor toshirar,
Odam qadrini mehnat oshirar.

* * *

Daraxt yaprog'i bilan ko'rkam,
Odam — mehnati bilan.

Ko'pgina maqollarda yoshlar ilm-hunarli bo'lishga chaqiriladi:

Bilagi zo'r birni yiqar,
Bilimi zo'r mingni yiqar.

* * *

Ilm — aql chirog'i.

Til, nutq madaniyati va donolik haqida ham anchagina maqollar yaratilgan:

Tilga e'tibor — elga e'tibor.

* * *

Dono aytsa — el aytgani,
Elning g'amini yeb aytgani.

TOPISHMOQLAR

Topishmoq ham xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va boy janrlaridan biridir. Topishmoqlar, odatda, xalqning urf-odatleri, ruhiyati hamda axloqiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Topishmoqda narsaning bir necha xil belgilari yashirin, sirli holda beriladi va har bir topishmoqning zamirida topilishi lozim bo'lgan bir ma'no va „kim?“ „nima?“ so'roqlarida yashirin javob yotadi. Odamlar shu so'roqlarga qarab, topishmoqda yashiringan narsani topishga harakat qiladilar. Ayniqsa, bolalar topishmoqdagi jumboqni bilishga, uni topishga juda qiziqadilar.

Topishmoqlar mavzusi tabiat va kundalik hayotda uchrab turadigan aniq hodisa va narsalardan iborat bo'ladi. Odatda, topilishi lozim bo'lgan narsa yoki hodisaning biror belgisi taqqoslash yo'li bilan obrazli ifodalanadi. Masalan, „*Yer tagida oltin qoziq, u hammaga bo'lar oziq*“. Bu topishmoqda sabzining tus jihatidan

oltin rangiga yaqinligi, shaklan qoziqqa o'xshashligi, uning tuproq ostida bitishi va tanovul qilish mumkinligi eslatiladi.

„*Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor*“ topishmog'ida pak-pakana bo'yi, yetti qavat to'ni kabi belgilar piyoz ekanligini ko'rsatib turadi. „*Dum-dumaloq, jajji oy, chaqib yesang g'ij-g'ij moy*“ topishmog'ida dum-dumaloq, chaqsang — g'ij-g'ij moy kabi belgilar uning yong'oq ekanligiga ishoradir.

Ba'zi topishmoqlar narsaning bajaradigan vazifasiga, harakatiga, uning nimadan yoki qanday ishlanganligiga qarab, shu xususiyatlar asosida yaratilishi mumkin:

„*Qo'li yo'q, oyog'i yo'q, uy poylar*“ (*qulf*).

Topishmoqlar ko'proq istiora asosiga qurilgan bo'lishi mumkin: „*Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi*“ (*Quyosh, oy, yulduzlar*).

Mubolag'a yo'li bilan yaratilgan topishmoqlar ham anchagina: „*Bir chuqurda ming chuqur*“ (*angishvona*). „*O'zi bir qarich, soqoli ming qarich*“ (*ip-igna*).

Ba'zi topishmoqlar so'zlarning ohangdosh bo'lib kelishiga asoslanadi: „*Zuv-zuv borar, zuv-zuv kelar, doston o'qir, g'alvir to'qir*“ (*ari*). „*Osti tosh, usti tosh, o'rtasida jonli bosh*“ (*toshbaqa*).

Topishmoqlar xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti rivojlanishi bilan o'zgarib boradi, yangi-yangi ma'no va mazmun ifoda etadi.

Bolalarning fikr doirasini kengaytirishda, aql-idroklarini rivojlantirishda, kuzatuvchanlik hislarini, nafasat tuyg'ularini o'stirishda topishmoqlar muhim rol o'ynaydi.

Qisqacha topishmoqlarda xalq donishmandligi aks etadi. Ular o'ziga xos mazmunni ifodalash shakli bilan bolalarni ziyraklikka, kuzatuvchanlikka o'rgatadi, ularning qobiliyatlarini o'stiradi.

TEZ AYTISH

Tez aytish xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janri hisoblanadi. Tez aytish bolalarda aqliy o'tkirlik va zukkolikni tarbiyalaydi. Masalan, „*O'ktam ko'm-ko'k ko'rkam ko'klam rasmini ko'm-ko'k qalamda chizmoqchi*“, „*Zanjir, sarjin, anjir*“, „*Oq o'tloq — oppoq o'tloq*“, „*Jo'ja cho'chib go'ja cho'qir*“.

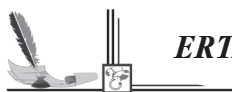
Xalq og'zaki ijodida alliteratsiya hamda muayyan tovushlar takrori asosiga qurilgan tez aytish namunalari she'riy shaklda ham yaratiladi:

Sora allalaydi,
Lola allalaydi.

* * *

Non yasashasanmi,
Sholi sanashasanmi?

Bolalarni biyron so‘zlashga o‘rgatib, ularga estetik zavq beradigan, fikr va qobiliyatlarini o‘stiradigan, xotiralarini mustahkamlaydigan bunday tez aytishlarning kichkintoylar adabiyotidagi roli va o‘rni katta.

ERTAKLAR

Xalq og‘zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertaklardir. Xalq tomonidan yaratilgan ko‘plab ertaklarda bolalarning o‘ziga xos hayoti chetlab o‘tilmagan. Hatto turli yoshdagi bolalar uchun juda ko‘p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlar bilan chambarchas bog‘lanishi, insonlarga axloqiy va ma‘naviy yo‘ldosh bo‘lib kelishidadir. Ertaklar insonning ma‘naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug‘orilgan bo‘lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o‘ziga dushman bo‘lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g‘olib chiqadi. Xalq ertaklarida ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo‘lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. O‘tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchilik kurashi o‘zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo‘lgan ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g‘alabasi, yorug‘likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g‘oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklari o‘z xususiyatlariga ko‘ra bir necha turga bo‘linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli-afsonaviy ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

Xalq ertaklarida el-yurtni ko‘z qorachig‘iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug‘lanadi, ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi, uzoq masofalar yaqin qilinadi, kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma‘qul illatlar tanqid ostiga olinadi, mardlik, epchilik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g‘oyalari ulug‘lanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga o‘qib, hikoya qilib beriladigan ertaklar

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo‘ladi. Avval eslatib o‘tganimizdek, bu yoshdagi bolalar hali olam nima ekanligini bilmaydilar. Shuning uchun ularga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do‘stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to‘g‘risida bo‘lishi foydadan xoli bo‘lmaydi.

Bu davr bolalariga „Chivinboy“, „Qizg‘anchiq it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Maqtanchoq quyon“, „Rostgo‘y bola“, „Arilarning g‘azabi“, „Tulki bilan turna“, „Sholg‘om“, „Qumursqa“, „Kaptar sovg‘asi“ kabi ertaklarni o‘qib berish foydalidir.

Bog‘cha tarbiyachilari va ota-onalar oldidagi vazifalardan eng muhimi kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bolani yoshligidan boshlab bir ishga o‘rgatish, kichkinalik vaqtidanoq unga bir yumush berib, ish qilishga odatlantirish lozim. Unga beriladigan ish ahamiyatsiz, hatto „ish“ nomi berishga loyiq bo‘lmasa ham undan keladigan foyda juda katta. Chunki bunday ishlar mehnatni sevisha o‘rgatadi.

Bola bog‘chadiligidayoq o‘sib, ulg‘ayib yashashning asosi ish, mehnat deb kamol topmog‘i zarur. Bog‘chada qilinishi kerak bo‘lgan yumushlarni bolaning o‘zi erkin bajarasin, xatolari uchun o‘zini javobgar sezsin. Ishlaganda ham uning natijasini o‘ylab, fikr yuritib, to‘g‘ri ishlash uchun g‘ayrat qilishga ko‘niksin.

Ammo bu borada shu narsani ham ta‘kidlab o‘tish kerakki, bu malakalar birdan hosil bo‘lmaydi, balki asta-sekin yuzaga keladi. Lekin zaminni erta, bog‘chadan boshlab qo‘yish kerak. Bolada mehnat qilish malakasi vujudga kelsa, u ota-onasi, kattalarning ko‘rsatib turishini kutib o‘tirmay, mehnatni o‘zi eplab ketaveradi.

Ishga o‘rganish va o‘rgatishda diqqat qilinadigan yana bir narsa har ishni o‘z vaqtida bajarishdir. Ishga odatlanish qancha muhim bo‘lsa, ishni o‘z vaqtida bajarish shu darajada muhim, balki undan ham muhimroqdir. Har ishni o‘z vaqtida bajarmay, keyinga qoldirish ko‘p ishlarning yig‘ilib qolishiga, ko‘pining yuzaki, sifatsiz ishlanishiga yoki butunlay qolib ketishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun har ishni o‘z vaqtida g‘ayrat va matonat bilan bajarish lozimdir. Chunki dunyodagi barcha tirik narsalar harakatda bo‘ladi, intiladi va shu tufayli hayot uchun zarur bo‘lgan

narsalarga yetishadi. Hatto eng zaif hisoblangan arilar, chumolilar va qushlar ham intilishda bo‘lib, yozda qish g‘amini yeydilar.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar o‘rtasidagi o‘zaro ahillik va do‘stlik kabi xislatlarni bilishni istaydilar. Hayvonot olamida do‘stga mehribonlik ko‘rsatish, bir-biriga g‘amxo‘r bo‘lish, yordam qo‘lini cho‘zish bor ekanligi „Arslon bilan it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Echki, qo‘y va bo‘rilar“ kabi ertaklarda beriladi. „Tuyaqush bilan qoplon“ ertagiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, unda xuddi odamlar orasida bo‘lganidek, hayvonlar o‘rtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga kulfat tushganda yurakdan, samimiy ko‘maklashish g‘oyasi yotadi:

Qoplonning boshiga musibat tushibdi. Tomog‘iga katta bir suyak qadalib qolibdi. Dod-faryod qilibdi. Tuyaqush yordamga kelib:

— Osmonga qarab og‘zingni ochib tur, men suyakni olib qo‘yay, — debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab og‘zini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug‘ini qoplonning og‘ziga solib, tiqilib turgan suyakni sug‘urib tashlabdi.

Qoplonning ko‘zlari ravshan bo‘lib, o‘limdan qutulibdi.

Biroz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

— Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi ikkalamiz do‘st bo‘lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, — debdi.

Tuyaqushga bu gap ma‘qul bo‘libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do‘st bo‘libdilar.

Xalqda „O‘zga bilan do‘st bo‘ldingmi, bir umrga bo‘l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko‘rsatma,“ degan gap bor. Tuyaqush bu yo‘ldan bormabdi.

Oradan ko‘p vaqt o‘tibdi, kunlardan bir kun u qoplonni sinamoqchi bo‘lib, jo‘rttaga:

— Voy dod, o‘lyapman, qoplon, meni qutqar! — deya bor ovozi bilan qoplonni yordamga chaqiribdi.

Qoplon chin so‘zli, do‘stga sadoqatli, g‘amxo‘r va mehribon bo‘lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga shox-butoqlar orasidan ustidagi junlari yulinib, harsillab yetib kelibdi. Lekin u tuyaqushning yuzidagi tabassumni ko‘rib hayron bo‘libdi. Tuyaqushning surbetlik bilan „Ko‘rmaganimga ancha vaqt bo‘ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi, deb sinab

ko'rmoqchi edim“, degan gapidan qoplon qattiq ranjibdi, dili og'ribdi, do'stidan ko'ngli qolibdi.

Do'stini aldagan o'zini aldagan bo'ladi. Sen birovni bir marta aldadingmi, tamom, u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuya-qush bilan ham xuddi shunday bo'libdi. Boshqa kuni bo'ri uni ushlab yeb qo'ymoqchi bo'lib turganida, qancha baqirib-chaqirmasin, qoplon tuyaqushning ovozini eshitsa ham, „Do'stim jo'rttaga dodlayapti,“ deb o'ylabdi va uning oldiga bormabdi. Tuyaqush bo'riga yem bo'libdi.

Qo'li ochiq bo'lish, saxiylik qilish, do'stga sodiqlik namunasini ko'rsatish bu davrda tinglaydigan ertaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. „Tulki bilan Turna“ ertagiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu holning butunlay teskarisini ko'ramiz. Dunyoda tulki zotidan mug'ambir, pismiq, aldamchi, riyokor bo'lmasa kerak. Ko'p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko'maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko'rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug'ambir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib:

— Albatta kelgin, jonginam, albatta, azizam, yaxshilab mehmon qilaman! — debdi.

Ba'zan yangi do'stingni fe'l-atvori qanday ekanligini yaxshi bilmay yurakdagi borini oshkor qiladigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamiga meni mehmon qilar ekan-da, degan o'y-xayol bilan uning uyiga keladi. Tulki shirguruch pishirib, uni likopchada turnaning oldiga qo'yadi. U, uzun tumshug'i bilan likopchaga taq-taq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o'zi yeb bo'ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki, tulki o'zi pishirgan taomni o'zi yeb, yana xushomadgo'ylik bilan: — Aybga qo'shmaysan-da, jon do'stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim! — deya surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g'azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko'z, aldamchi bo'lmaslikka da'vat etadi.

Ertakda turnaning ham bo'sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo'ndiga o'zi tayyorlagan ovqatni quyib, uni bir zumdayoq, uzun tumshug'i bilan o'zi yeb qo'yishi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovga nima qilsang, senga ham, albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil bo'ladi.

Xullas, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar o'zlari tinglagan ertaklari yordamida atrof olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilib o'saveradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar

Avval ta'kidlab o'tganimizdek, bu davr bolalari maktabga o'zlari mustaqil boradigan, ozmi-ko'pmi kitoblar o'qiydigan darajada bo'ladilar. Bu davr bolalariga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning ham ko'p qismi ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o'qish haqida bo'lishi talab etiladi. „Zumrad va Qimmat“, „Oltin tarvuz“, „Dehqon bilan ayiq“, „Non va tilla“ (*arab xalq ertagi*), „Haqqush“ (*tojik xalq ertagi*), „Danak“ (*qirg'iz xalq ertagi*), „Qizg'anchiq Pak“ (*koreys xalq ertagi*), „Kuchuk va topqirlik“ (*latish xalq ertagi*), „O'tinchi yigit“, „Bo'ri bilan echki“ singari asarlar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib o'qiydigan ertaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga ko'proq ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan yiroq bo'lgan ertaklar yoqadi. Negaki, yaxshi, mukammal tarbiyalangan bola boshqalarga hech bir ozor yetkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramasligini, rostgo'y bo'lishini avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ertaklar orqali bilib olishgan. Demak, u o'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Mana shularga o'xshash go'zal xislatli bolalarni el sevadi, e'zozlaydi. „Zumrad bilan Qimmat“ ertagidagi Zumrad xuddi shunday fazilatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, e'zozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zumraddan qanchalik ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqlli, mehnat-sevar bo'lishsa arziydi. Qarang, yo'lda lolalar, rang-barang gullar Zumradni ko'rib boshlarini egib, unga salom beradilar. Zumrad maysalar ustida o'tirib dam olganida, gullar uni olqishlab, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib beradilar. Xo'sh, bunday maqtov, bunday e'zoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muyassar bo'lish uchun esa tinimsiz mehnat qilish, kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning o'git-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana o'shandagina xuddi Zumrad kabi behisob boylig-u shon-sharafga, hurmatga sazovor bo'lish mumkin.

Zumrad el sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqlli. Uni bir koʻrgan, bir suhbatlashgan kishi yana koʻrsam, yana suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi koʻradi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu oʻtloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hamma-siga muloyim boqib, qoʻli bilan silab-siyपालab erkalaydi. Bundan gullar, oʻt-oʻlanlar, bulbullar quvonib, unga taʼzim qilishadi, qoʻshiqlar aytib berishadi.

Mehnatkash xalq oʻz farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat boʻlishini orzu qilgan, lekin Qimmat kabi erka, tantiq, ishyoqmaslarni yomon koʻrgan. Qimmat obrazi ishlamay tishlashga oʻrganib qolgan, injiq, muttaham va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va, ayniqsa, ertaklarda oʻzidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni eʼzozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayolilik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tugʻiladi. Xoʻsh, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysisi yoʻq.

Xalq farzandiga toʻgʻri tarbiya bera olmagan onani yoqtirmaydi. Shuning uchun har ikkalasi ham oʻlimga mahkum — ajdar yutib yuboradi. Bu holga xalq aslo achinmaydi, aksincha, toʻgʻri boʻlibdi, deb mamnun boʻladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun oʻzlarini oʻnglab olishga, mehnatni sevishga, koʻproq dars qilishga, kitob oʻqishga intiladigan boʻladilar. Axir Qimmatni ishyoqmasligi, odobsizligi tufayli juda koʻp narsalar xush koʻrmaydi. Hatto uning yurish-turishi, xatti-harakati kuchug-u sehrigar kampirga ham maʼqul boʻlmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qoʻrs, qoʻpolligi oʻzining boshiga yetadi.

Mehnatkash xalq bechorahollik bilan hayot kechirgan, koʻpincha ochlik, yupunlik ularning bir umr hamrohi boʻlgan. Uzun tunlari bir-birlarini ovutish, koʻngillarini koʻtarish maqsadida ertaklar aytishgan. Oʻzlari toʻqigan ertaklar zaminida unumli mehnat qilish, farzand rohatini koʻrish, baxtiyor boʻlish va boshqa koʻpgina gʻoyalar yotadi. Oʻrni kelganda birdaniga boy-badavlat boʻlib, behisob boylik bilan el-yurtni, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning ezgu tilagi boʻlib kelganligi hech kimga sir emas. „Oltin tarvuz“ ertagi xuddi shunday oʻy-xayol, oliy istak bilan toʻqilgandir.

„Oltin tarvuz“ yosh kitobxonni koʻp narsaga oʻrgatadi. Birinchidan, mehnatkash boʻlish, chunki dehqon oʻz yeriga

qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu darrandaga g'amxo'rlik qilish, negaki dehqonning uyda yeydigan hech vaqosi yo'q. Laylakni so'yib yeyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi:

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim o'tgan zamonda bir kambag'al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanob yeri bor ekan. Dehqon yer hayday boshlabdi. Yerni ikki marta haydab bo'lib, yaqinidagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib ketayotgan bir laylak yerga qattiq zarb bilan tushibdi. Dehqon qarasa, laylakning qanoti singan ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, siniq qanotiga taxta bog'lab, uni bir qancha vaqt boqibdi. Laylak sog'ayib, uchib ketibdi.

Laylakka qayta umr bag'ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. Shu majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo'laman, degan fikr uning xayoliga, o'yiga ham kelmagan. Laylak tashlab ketgan tarvuz urug'ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu — oltin (tarvuz) degan tushunchaning o'zi unda bo'lmagan.

Dehqon ochko'z emas, bir parcha nonni ham o'zgaralar bilan, qo'ni-qo'shni, o'ziga o'xshagan kambag'allar bilan baham ko'radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdan pishishini, yetilishini kutgan dehqonning yaqin qarindoshlarini, oshna-og'aynilarini ham mehmonga chaqirishi va tarvuz so'yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi:

Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o'zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og'aynilarini mehmonga chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq ursa, pichoq sira botmas emish. Uni qo'yib, ikkinchisini so'ymoqchi bo'libdi, pichoq o'tmabdi, uchinchisi ham shunday bo'libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo'lishibdi. Yerga bir urib yorib qaralar, ichi to'la tilla emish. Kambag'al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ulashibdi, ular ham xursand bo'lib, uy-uylariga tarqabdilar. Uch tup tarvuzning har biri o'ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig'ib olibdi. Shunday qilib kambag'al dehqon juda boyib ketibdi.

Xalq voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon-atrofdagilarni, kambag'allarning boyib ketganini ko'ra olmaydiganlarni hech bo'lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch xayollari-yu ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing'ir ishlarga ham qo'l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo'shni — xasis boy obrazini to'qigan.

Dehqon qanoti sinib, to‘dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog‘iga taxta bog‘lab tuzatgan va laylakning in‘omi bilan behisob boylikka ega bo‘lgan bo‘lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog‘ laylakning oyog‘ini sindirib, so‘ng davolaydi. Bu laylak ham boyning dalasiga tarvuz urug‘ini tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovog‘arilar chiqib, ko‘pchilikni chaqadi. Boyning halok bo‘lishi esa yosh kitobxonda unga nisbatan achinish hissini uyg‘otmaydi. Aksincha, u tabiatga, qushlarga ziyon yetkazganligi, boylik ustiga behisob boylikka erishish uchun laylakning oyog‘ini sindirganligi sababli bu ish to‘g‘ri bo‘ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O‘rta va katta maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar

Maktabgacha ta‘lim va kichik maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek hajm jihattidan kichkina, mazmuni sodda bo‘lishidan tashqari, rasm va bo‘yoqlar bilan boy bo‘lishini ham ta‘kidlab o‘tgan edik. Bu ikki guruhga kiruvchi ertaklar vositasida tabiat, ona-Vatan, hayvonot olamiga g‘amxo‘rlik qilish, to‘g‘ri so‘zli, odobli bo‘lish, kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e‘zozlash singari masalalar kichkin-toylarning ong-tushunchalariga yetkazilishini eslatib o‘tish lozim.

Endilikda bu davr bolalariga o‘qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kasb-kor egasi bo‘lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi ertaklardan iborat bo‘ladi. „Pahlavon Rustam“, „Birlashgan o‘zar“, „Uch og‘a-ini botirlar“, „Egri bilan To‘g‘ri“, „Ona yer farzandi“, „Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo‘lgani“ (*turk xalq ertagi*), „Donishmand qiz“ (*xitoy xalq ertagi*), „Qadrdon uyning mixi“ (*shved xalq ertagi*), „Chollar, ho‘kizlar, Bo‘rka va pop“ (*guzin xalq ertagi*) singari ertaklarni o‘qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-bobolarimizdan qolgan iboratomuz bir gap bor: yaxshi hayot kechirish insonning o‘ziga bog‘liq. U nechog‘lik to‘g‘ri so‘zli, aqlli, tadbirkor, pok ko‘ngilli bo‘lsa, do‘stga, vatanga xiyonat qilmasa, yolg‘on gapirma, topshirilgan ishni o‘z vaqtida bajari, va‘dasiga vafo qilsa, uni el dildan sevadi, hurmat qiladi, ertaklardan ana shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga ozgina bo‘lsa ham ezgulik qilgan odamga ezgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo‘lgan,

o‘stirgan, tarbiya qilgan ota-onalarimizga doimo muhabbat, hurmat, itoat va xizmat qilish bo‘ynimizdagi sharafli burchdir. Bu sharafli burchni ado qilib, ota-ona olqishini olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo‘lib yashaydi. Buning yorqin namunasini „Uch og‘a-ini botirlar“ ertagida ko‘rishimiz mumkin. Ertakdagi ota uzoqni ko‘zlab ish ko‘radiganlardan. O‘g‘illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o‘g‘illari ota izmidan borib, komil insonlar bo‘lib kamol topadilar. Ota duosi, o‘git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun hayotda kam bo‘lmaydilar.

Uch zabardast o‘g‘il. Uchovlarining qo‘llari ko‘ksida, otaga ta‘zimda. Aql, kuch — jasoratda tengi yo‘q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradilar. Negaki, ta‘lim va tarbiya shunday bo‘lgan. Ota birinchidan, kambag‘al, ikkinchidan, botir — pahlavon o‘g‘illarini ko‘zining tirikligida hayotda o‘z yo‘llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyali va halol-pokligi o‘zga odamlar bilan do‘stlashganda, ko‘pincha safarga chiqqanda, mard — pahlavonligi esa kurashda, jangda bilinadi. Ota xuddi shunday reja, o‘y bilan farzandlarini uzoq safarga jo‘natadi. Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo‘qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o‘qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo‘lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko‘ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasis. Otaning farzandlariga aytadigan so‘zi — nasihati bir jumlagina. Lekin uning ma‘nosi, ta‘siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo‘limlarga ajratib o‘rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-ona o‘z farzandiga olamga kelishi bilan unga yaxshi, o‘ziga munosib ism qo‘yib, to‘y-tomoshasini o‘tkazib, o‘qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

— O‘g‘illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o‘zimdandan keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar, deb sizlarni o‘qitdim. Yaxshi ot qo‘ydim. To‘y qildim. Voyaga yetkazdim.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo‘limida bola tarbiyasi haqida so‘z boradi. Bolani chinakamiga sog‘lom, tetik, kuch-quvvatli qilib voyaga yetkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko‘nikmalariga e‘tibor berish ta‘kidlanadi:

— Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sogʻlom vujudli qilib tarbiyaladim — quvvatli boʻldingiz. Ikkinchidan, yarogʻ bilan tanishtirdim — yarogʻ ishlatishga usta boʻldingiz. Uchinchidan, qoʻrqitmay oʻstirdim — qoʻrqoq boʻlmay, botir boʻldingiz.

Nasihatning uchinchi boʻlimi juda muhim. Unda toʻgʻri, halol, pok insonlar boʻlish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda, maqtanchoqlik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

— Yana uch narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslaringizdan chiqarmanglar. Toʻgʻri boʻling — bexavotir boʻlasiz. Maqtanchoq boʻlmang — xijolat tortmaysiz. Dangasa boʻlmang — baxtsiz boʻlmaysiz.

„Uch ogʻa-ini botirlar“ ertagining qahramonlari mehribon, oʻz vaqtida qattiqqoʻl, shu bilan birga talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yoʻlda oʻzlariga duch kelgan barcha toʻsiqlarni yengib, botir va dovyurakliklari bilan el-yurtning lol qoldirib, baxtiyor boʻladilar.

Har bir bola dunyoda olim va fozil boʻlishga, oʻzini soflik va toʻgʻrilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishi shart. Oʻz ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga intilgan, toʻgʻ-risoʻz va sofdil inson doimo el-yurt olqishiga muyassar boʻlgan.

Xullas, kimki xalq ogʻzaki ijodiga mehr qoʻysa, ayniqsa, ertaklarni koʻproq oʻqisa, hayotda kam boʻlmaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Bolalar adabiyotida folklorning oʻrni qanday?
2. Alla-qoʻshiq deganda nimani tushunasiz?
3. Ertak janri qanday turlarga boʻlinadi?
4. Maqol, tez aytish, topishmoq haqida nima bilasiz?

Ma'lumki, boy va rang-barang xalq og'zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta'kidlab o'tish kerak: badiiy adabiyot taraqqiyoti jamiyatning umumiy taraqqiyoti bilan ham uzviy bog'liq. Bu jihatdan Mahmud Koshg'ariyning „Devon-u lug'otit turk“ asarini eslab o'tish o'rinlidir. XI asrning buyuk tilshunos olimi bu kitobda bizga ko'p ma'lumotlar beradi. Unda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo'lib, og'izdan og'izga, avloddan avlodga ko'chib yurgan qo'shiq va lirik she'rlardan namunalar ham keltirilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo'shiqlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning „Qutadg'u bilig“ (*Saodatga olib boruvchi bilim*), Ahmad Yugnakiyning „Hibat ul-haqoyiq“ (*Sevimli haqiqatlar*) dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniylarning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlarning adolatsizlik va zulmni qoralashga, oddiy insonning og'ir ahvoriga achinish, orzu-armonlarini qisman bo'lsa-da yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol o'ynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy g'azallari timsolida XV asr o'zbek she'riyati hayotiy voqealarni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba to'pladi. Bu tajriba Alisher Navoiydek buyuk san'atkorning voyaga yetishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga sarflagan, donishmand davlat arbobi, o'zbek mumtoz adabiy tiliga asos solgan va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z san'atkori bo'lib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, san'at va adabiyot ahliga homiylik qildi, ko'plab shogirdlar yetishtirdi.

Alisher Navoiy „Hayrat ul-abror“ (*Yaxshi kishilarning hayratlanishi*) dostonining 40- bobida rostgo'ylikning ajoyib fazilat ekanligini maqtab yozadi: „Har kim o'ziga to'g'rilik (halollik)ni odat qilgandan keyin charxning teskari aylangani bilan nima

ishi bor? Yo‘l qancha to‘g‘ri bo‘lsa, (manzil) shuncha yaqin. Nayza to‘g‘ri bo‘lganidan doim boshi yuqori. Arqon har narsaga chirmashgani uchun mol, qo‘ylarni bog‘laydi. Sarvning qomati to‘g‘ri bo‘lgani uchun xazon kulfatidan omonda va doimo yam-yashil... Kimning qo‘li egri bo‘lsa, u o‘g‘ri bo‘ladi. Kim o‘g‘rilik bilan mashhur bo‘lsa, xalq uning qo‘lini kesib to‘g‘ri qiladi.

Navoiy Sohirqironning uzugi — muhridagi „Rosti — rusti“ (*rostlik — xaloslik*) yoki „Kuch — adolatda“ degan shiorning amalga oshgani uchun mamlakat ahli farovon yashaganini aytadi.

XI — XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ asarida o‘sha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli ma‘lumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatları, tili, san‘ati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq og‘zaki ijodi asosida yaratgan „Husn-u dil“ dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bag‘ishlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, dostonda har biri mustaqil asar bo‘la oladigan „Shohboz va bulbul“, „Gul va Daf“, „Nay va Shamshod“, „Kosayi Chin Nargis“, „Binafsha va chang“ kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasida el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq bo‘lmaslik, ortiqcha kibr-havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun har jihatdan ibratlidir.

Gulxaniy ham „Zarbulmasal“ asarida o‘zining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodalagan.

Munis mehnatkash xalqning og‘ir ahvoliga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qayg‘urdi. Shoir kishilarni bilim olishga, kitob o‘qishga, johil va yomonlardan uzoq bo‘lishga chaqirdi. Munis „Savodi ta‘lim“ risolasi orqali bolalarni o‘qitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qo‘shdi. Uning ma‘rifatparvarlik g‘oyalari o‘zidan keyin yashagan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar kabi shoirlarning ijodiga ham katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Ma‘rifatparvarlikni bayroq qilib ko‘targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqorilar tomonidan yozilgan darslik va qo‘llanmalarda bolalar hayoti, o‘qishi, axloq-odobi haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniyning („Birinchi muallim“, „Ikkinchi muallim“, „Maktab gulistoni“, „Turkiy guliston yoxud axloq“),

Hamza Hakimzoda Niyoziyning („Yengil adabiyot“, „Axloq hikoyalari“, „Qiroat kitobi“) asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O‘tgan asrning 20- yillarida Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, G‘afur G‘ulom, G‘ayratiy, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagi bolalar uchun yozgan asarlarida ilm va mehnatga chaqiriq keng o‘rin oldi.

Kattalar adabiyotining jo‘shqin kuychisi Usmon Nosir o‘zining „Bog‘im“ she‘rida inson mehnat qilsa, bog‘ yaratsa, uning mehnati hech qachon yo‘q bo‘lmasligini, ayniqsa, u bog‘ barpo qiladigan bo‘lsa, uning dov-daraxti mangulikka daxldor ekanligini quyidagicha ta‘rifladi, bolalarni mehnat qilishga, bog‘-rog‘larni ko‘paytirishga chorladi:

Bargdek uzilib ketsam,
Unutmas meni bog‘im.
Ishimni hurmat qilur,
Gullardan haykal qurur.
She‘rlarim yangrab qolur,
Ming yillardan keyin ham
Unutmas meni bog‘im.

Inson hayotda ishonch bilan yashashi kerak. Ayniqsa, odamlarga, xalqqa ishonch har bir bolada bo‘lishi lozim. Insonni inson qiladigan ham, uni bor qiladigan ham, yer bilan yakson qiladigan ham xalq. Xalqni sevish, xalqqa ergashish azaldan bor bo‘lgan. Shoir Cho‘lpon ham xalqning naqadar buyuk kuch-qudratga ega ekanligini, bolalar yurish-turishda, o‘qishda, odob-axloqda xalqqa ergashsa, xalqning og‘irini yengil qiladigan bo‘lsa, o‘sib, ulg‘ayib har qanday ishning qulog‘ini ushlaydigan bo‘lsa, aslo kam bo‘lmasligini „Xalq“ asarida juda xalqona ohangda, hikmatlar shaklida aytadi:

Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq o‘chdir.
...Butun kuchni xalq ichidan olaylik,
Quchoq ochib xalq ichiga boraylik!

Bolalar adabiyoti yildan yilga shakllanib, ko‘zga tashlana boshladi. Ayniqsa, bu yillarda yuqoridagi qalamkashlarning safiga Z. Diyor, D. Oppoqova, M. Fayziy, I. Muslim, A. Rahmat, Sh. Sa‘dulla, S. Jo‘ra, M. Oqilova, Q. Muhammadiy, H. Nazirlarning kelib qo‘shilishi katta voqea bo‘ldi. Ular bolalarni yaxshi

o'qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga, davrning haqiqiy o'g'il-qizlari bo'lib kamol topishga targ'ib etadilar.

Bolalar adabiyoti yildan yilga rivojlanib bordi. 30- yillarga kelib, o'zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo'ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa'dulla, Sulton Jo'ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammadiy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari yetishib chiqdilar. Sadriddin Ayniy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Shokir Sulaymon, Elbek va G'ayratilar ham o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o'z hissalarini qo'shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning „Qo'shiqlar“ (1933), „Tantana“ (1936), „She'rlar“ (1939), „Muborak“ (1940), „She'r va hikoyalar“ (1940) to'plamlari va „Mashinist“ (1935) poemasi, „Baxtli yoshlik“ dramasi, „Jo'natish“, „Nojo'yaliklar“ hikoyalari; A. Rahmatning „Dum“ (1938), „Baxtli yoshlik“ (1939), „Zavqli allalar“ (1940), „She'rlar“ (1940), „Hiylagar tulki“ (1940) kitoblari; Sulton Jo'raning „Fidokor“ (1940); Ilyos Muslimning „O'suv“ (1932), „Zaharxandalar“ (1932) to'plamlari, „Miqti keldi“ poemasi (1934); Shukur Sa'dullaning „Hayqiriq“ (1933) to'plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko'plab asarlar o'zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o'zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi. Ayniqsa, „Yosh turkistonliklar“, „Bolalar yo'ldoshi“, „Bolalar dunyosi“, „O'zgaruvchi yoshlar“, „Yosh kuch“ kabi nashrlarning yo'lga qo'yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Xullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona yurt tabiati, xalqlar do'stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o'rin oldi.

Xalqimizda „Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas“, degan naql bor. Ikkinchi jahon urushi yillarida Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Sobir Abdulla, Uyg'un, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, G'ayratiy, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Jo'ra va boshqalar fashist bosqinchilarining yer bilan yakson bo'lishiga komil ishonch g'oyasi bilan yo'g'rilgan asarlar yaratdilar. Uyg'unning „Xayrlashuv“, Zafar Diyorning „Kichkina jangchi“, Ilyos Muslimning „Yovni

tutday to‘kamiz“, Sul-ton Jo‘ra-ni-ng „Tekstil kombinati to‘quvchilari“, Ra‘no Uzoqovani-ng „Talpin, yurak“ she‘rlari bolalar adabiyotida urushni la‘natlovchi dastlabki asarlardan bo‘ldi.

Bu davr bolalar adabiyotini-ng asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlari-ni-ng fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlarga to‘la kurashi „Xat“ (*Hamid Olimjon*), „Sen yetim emassan“ (*G‘afur G‘ulom*), „Vatan haqida“, „Yigitlarga“ (*Oybek*), „Kurash nechun?“ „Kapitan Gastello“ (*Maqsud Shayxzoda*), „Vatan haqida qo‘shiq“ (*Uyg‘un*), „Vatan“, „Chavandoz“ (*Temir Fattoh*), „Qurol bering menga ham!“ „Bizni-ng oila“ (*Zafar Diyor*), „To‘ychi Muhammad“ (*Sulton Jo‘ra*), „Onamni-ng aytganlari“ (*Adham Rahmat*), „Biz yengamiz“ (*Hasan Said*) kabi asarlarda o‘z ifodasini topdi.

Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh bo‘lishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-g‘azab bilan la‘natlaydilar. Z. Diyor „Qurol bering menga ham!“ she‘rida lirik qahramon tilidan shunday misralarni bitadi:

Meni kichik demangiz,
Kamsitmangiz kuchimni,
Bosqinchidan olgumdir
Xalq qasosi — o‘chimni!

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, ko‘llar bo‘yida baliq tutib, hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq o‘yin-kulgu bilan yashashdan mahrum etdi. Shuning uchun ham yosh vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon bo‘lib, qo‘lida qurol bilan dushmanidan o‘ch olishga shaylandi:

Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.
Razil nemis boshiga
Men ham solay katta g‘am, —

deya shijoat ko‘rsatishi bilan diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo‘lib qolgan edi. Zafar Diyorning „Maktab — sening fronting“, „Poyezd ketar frontga“, „Temirchilar minbari“, Shukur Sa‘dullani-ng „Yoshlik“, „Sen nima qilding?“ kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo‘ladi.

Urushdan so‘nggi davr bolalar she‘riyatida ona-Vatan, go‘zal diyor, hur o‘lkamiz to‘g‘risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. „Yashna, Vatan“ (*I. Muslim*), „Obod o‘lkam“, „Yurtimizning yuragi“ (*P. Mo‘min*), „Mening Vatanim“, „Baxtli bolalar“ (*Q. Hikmat*), „O‘lkamizning tongi otmoqda“ (*A. Rahmat*), „Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi“ (*A. Oripov*), „Ona degan so‘z“ (*O. Matjon*) va hokazo. Bu mavzuda yaratilgan she‘rlarni sanagan bilan tamom bo‘lmaydi.

Abdulla Oripovning „Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi“ she‘ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo‘lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan bo‘ldi. O‘zbek bolalar she‘riyatida O‘zbekiston haqida ko‘plab asarlar bor. A. Oripov ularni takrorlamasdan o‘ziga xos original asar yozgan. She‘r qahramonlari o‘n ikki viloyatdan chiqqan a‘lochi, jamoatchi o‘quvchi bolalar. Ular o‘z joylarining tarixini yaxshi bilishadi. Poyezdda o‘zlariga hamroh bo‘lgan boboning savollariga lo‘nda-lo‘nda qilib javob berishadi. O‘zbekistondagi har bir viloyatning o‘ziga xos boyligi, shaharlari, bag‘rikeng odamlari kitobxon ko‘z o‘ngida bir-bir gavdalanadi.

O‘zaro suhbat asosiga qurilgan bu she‘rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To‘rt misra she‘r bilan tobora gullab-yashnab borayotgan, o‘ziga mustaqil bo‘lib, o‘z taqdirini o‘zi bunyod etayotgan diyorumizning husni jamoli, salobati va qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

Siz atagan har bir joy
Bitta bo‘ston bo‘ladi,
Hammasini qo‘shsangiz,
O‘zbekiston bo‘ladi.

O‘zbek xalqi avvaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga otabobolarimizdan meros bo‘lib qolgan. Q. Muhammadiyning „Etik“, „Buvimning hikoyasi“, H. Yoqubovning „Sirdaryo oftobi“, Shukur Sa‘dullaning „Hovlimizning bolalari“, „Dastyor qiz“, „Bog‘bon qiz“, Ilyos Muslimning „Oyxon va rayhon“, „Ishchan asalarilar“, „Sening sovg‘ang“, Po‘lat Mo‘minning „Dalalarga qaragam“, „Oftob chiqdi olamga“, Quadrat Hikmatning „Bobo va nabira“, „Jo‘jam, yurma laqillab“, Tolib Yo‘ldoshning „Vaqt qadri“, Yusuf Shomansurning „Baraka“, „Tikuvchi“ she‘rlari bevosita mehnat mavzusiga bag‘ishlangan.

Shoirlarimiz o‘z asarlarida bolalarni mehnatkash bo‘lishga, mehnat ahlini hurmat qilishga, ularning peshona terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni e‘zozlashga, asrab-avaylashga da‘vat qiluvchi she‘rlari bilan kitobxon mehrini qozonmoqdalar.

Bolalarni bog‘cha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga alohida e‘tibor bermoqdalar. „Kichkina bog‘bon haqida doston“, „Suv bilan suhbat“, „Yuksak tog‘, keng o‘tloq va mard o‘rtoq haqida qissa“ (*Z. Diyor*), „To‘rt fasl“ (*Sh. Sa‘dulla*), „Bizning bog‘ga kelinglar“ (*G‘. G‘ulom*), „Boychechak“, „G‘uncha“ (*Uyg‘un*), „O‘rik gullaganda“ (*H. Olimjon*), „Yurtimiz tabiati“, „Tillaqo‘ng‘iz“ (*I. Muslim*), „Tabiat alifbosi“, „Qanotli do‘stlar“ (*Q. Muhammadiy*), „Bahor“, „Tog‘ manzarasi“, „Suv“ (*Q. Hikmat*), „Toshbaqa“ (*Y. Shomansur*), „Bir cho‘ntak yong‘oq“ (*M. A‘zam*), „Kamalak afsonasi“ (*O. Matjon*) va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Bular orasida Shukur Sa‘dullaning „Kichkina qushcha“ asari alohida ajralib turadi. Unda bolalarning qushlarga bo‘lgan mehri, g‘amxo‘rliги misralar qatiga chuqur singdiriladi.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o‘ziga o‘zi talabchan qalamkashlardan biri. U o‘zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy mukammal bo‘lishiga katta e‘tibor beradi. Uning „Kapalak“ she‘rini olib ko‘raylik. To‘rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Ammo juda ta‘sirchan. She‘rda insonlar u yoqda tursin, hatto, hasharot-u qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo‘ladi:

— Kapalakjon, beri kel,

Buncha parvoz etasan!?

— Meni quvma, Erkinjon,

Gulni bosib ketasan.

Bugungi o‘zbek bolalar she‘riyati haqida gap ketar ekan, maktab hayotini aks ettiradigan asarlar haqida alohida to‘xtalib o‘tish kerak. Hamma narsa o‘qishga, maktabga bog‘liq. Maktab mavzusida yozilgan she‘rlarda ozoda xonalar, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo‘lishga intilishdek ijobiy fazilatlarini ifodalaydi.

Po‘lat Mo‘minning „Xoh o‘qishda, xoh ishda“, „Sinfimiz qo‘shig‘i“, „Ustozlar“; Ergash Raimovning „Endi katta bolaman“ kabi asarlarida shu kunning nafasi sezilib turadi.

Odatda, bolalar orzular qanotida yashaydi. „Endi katta bolaman“ she’rida bolaning orzu-niyati nihoyatda buyuk — tezroq o’sib, ulg’ayib maktab o’quvchisi bo’lish:

Bultur edim oltida,
Yoshim yetmay qoldi-da.
Maktabga yozishmadi,
O’qishga olishmadi.
Yillar yurmas ketiga,
Bu yil to’ldim yettiga.
Endi katta bolaman,
Men maktabga boraman.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o’tgan davr ichida o’nlab poemalar, ertaklar, dostonlar maydonga keldi. Oybekning „Zafar va Zahro“, „Bobom“, Quddus Muhammadiyning „Dunyoda eng kuchli nima?“, „Solijon“; Shukur Sa’dullaning „Laqma it“, „Ikki donishmand“; Po’lat Mo’minning „O’rinbosarlar“, „Eh, rosa shirin ekan“, „Xolning jiyron velosipedi“, „Oltin nay“, „Jalil eshitgan ertak“; Qudrat Hikmatning „Toshbaqalar hujumi“, „Bobodehqon hangomasi“, „Chovkar“, „Chirchiq farzandi“, Ramz Bobojonning „Cho’pon o’g’li“; Safar Barnoyevning „Biz dehqon bolasimiz“, „Oltin shahar haqida afsona“, „Oltin oshiqlar“; Miraziz A’zamning „Aqli bolalar“, „Bedananing buvisi“; Toshpo’lat Hamidning „Asrorqulning qo’chqori“, Ergash Raimovning „Bir dona yaproq“; Azim Usmonning „G’aroyib ajdarho“; Kavsar Turdiyevaning „Toshkesarlar mamlakatida“ kabi doston va ertak-dostonlari yaratildi.

Hozirgi zamon o’zbek bolalar adabiyotida she’riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan yangi avlodlari kamol topdi. Ayniqsa, hikoyachilik o’sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to’la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa’dulla, Xudoyberdi To’xtaboyev, Turg’unboy G’oipov, Rahmat Azizxo’jayev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Husanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abusaid Ko’chimov, Anvar Obidjon va boshqalarning o’nlab hikoyalar to’plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko’p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o’z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otaboyevning „Itolg’i“ hikoyasi

qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg‘i chumchuq va chug‘urchuqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka Itolg‘ini jiyani Shavkatga sovg‘a qiladi. Shavkat uzum qo‘riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o‘zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu qush ozod va erkinlikni qo‘msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko‘radigan, rahmdil bola. U Itolg‘ini qafasda uch kun zo‘rg‘a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o‘zi o‘tirgandek bo‘ladi va Itolg‘ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga „rahmat“ degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko‘plab yaxshi asarlar yaratildi. Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo‘lsak, ularning soni nihoyatda o‘sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa‘dulla, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Habib Po‘latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Husanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abusaid Ko‘chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari („Yonar daryo“), ikkinchi jahon urushida ishtirok etish („Rustamjonning sarguzashtlari“), tobora gullab-yashnab borayotgan go‘zal shaharlarimiz va bag‘rikeng, insonparvar odamlarimiz („Komandirning boshidan kechirganlari“), o‘tmishda zulmkorlarga qarshi kurash, baxtli va yorug‘ kun uchun intilish („Kachal polvon“), ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati („Changalzordagi sharpa“), chorvadorlarga ko‘mak („Oq otli“), o‘quvchilarning dalachilik brigadalari („Zamon“), sho‘x va o‘zboshimcha bolalar, ularning qayta tarbiyasi („Bizning roman“) kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi o‘rinda turadi.

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To‘xtaboyev („Sariq devni minib“, „Qasoskorning oltin boshi“, „Shirin qovunlar mamlakatida“), Hojiakbar Shayxov („Samo mahvaridagi namoyish“, „Shom kamari“, „Ajdodlar xotirasi“), Mahkam Mahmudov („Teskari ko‘zlar sayyorasi“), Anvar Obidjon („0099 nomerli

yolgʻonchi“, „Dahshatli meshpolvon“), Olloyor („Fazogir chumoli“), Oqiljon Husanov („Togʻda oʻsgan bola“) va boshqalar bu janrda samarali ijod qilmoqdalar.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol oʻynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Poʻlat Moʻmin, Mamarasul Boboyev, Turgʻunboy Gʻoyipov, Narimon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajonlarning pyesalari oʻzining bolalarbopligi bilan kichkintoylar quvonchiga quvonch qoʻshib kelmoqda.

Hozirgi zamon oʻzbek bolalar badiiy adabiyoti bilan birga bolalar adabiyotshunosligi va adabiy tanqid ham pogʻonama-pogʻona oʻsdi, rivojlandi. Bir qator darslik, qoʻllanma, majmua, monografiya, kitoblar yozildi. Oʻnlab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Shu zaylda hozirgi zamon oʻzbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir soʻz bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil Oʻzbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Bolalar adabiyotining paydo boʻlishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Bu adabiyotning maydonga kelishida Sharq allomalarining roli nimada?
3. Oʻtgan asrning 20 — 30- yillarida kimlar bolalar adabiyoti boʻyicha ijod qildi?
4. Oʻtgan davrda sheʼriyat, nasr, dramaturgiya, bolalar adabiyotshunosligining rivoji qanday boʻldi?
5. Bolalar adabiyotining mustaqillik yillari davri yutuqlari toʻgʻrisida nimalarni bilasiz?

Alisher Navoiy

(1441 — 1501)

O‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri, ma‘rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e‘tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqtirdi.

Alisher Navoiy ilm, ma‘rifat haqida ajoyib fikrlarni olg‘a surdi. U aql, ilm insonning eng go‘zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisobladi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o‘qish-o‘rganish kerak: „Yoshligingda yig‘il bilimni, qarigach sarf qilg‘il ani“, degan shoirning o‘zi ham juda yoshligidan ta‘lim oladi, o‘qishga beriladi. U yoshligidanoq ko‘p she‘rlarni yod bilgan. Jumladan, Fariddin Attorning „Mantiq ut-tayr“ („Qush nutqi“) asarini bolalik chog‘laridayoq qayta-qayta o‘qib, yod olgan. Alisher Navoiy keyinchalik maktab va maorif masalalariga katta ahamiyat berdi. U mehnatkash xalq bolalarini o‘qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish va madrasalar qurish to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qildi. Alisher Navoiy Astrobodda surgunda yurganida podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o‘g‘il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qilgani, shaxsan o‘zi madrasalar qurishda tashabbus ko‘rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o‘zining „Ixlosiya“ madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo‘lgan mablag‘ ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o'xshatadi va bu quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya'ni hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi.

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarida bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so'z san'atkori va mutafakkiri o'zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki „Hayrat ul-abror“, „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“ kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag'ishlaydi. „Hayrat ul-abror“ (*Yaxshi kishilarning hayratlanishi*) falsafiy-ta'limiy dostonidir. Navoiy bu asarida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta'lim va o'git berish masalalariga katta e'tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarinlik, ota-onaga hurmat, rostgo'ylik va to'g'rilik, ilmning foydasi va kambag'al o'quvchilarning bu yo'lda chekkan azoblari haqida batafsil to'xtalib o'tadi.

„Hayrat ul-abror“ asarining bir necha boblari odob-axloq va ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolotida odob va kamtarlikni ulug'lab, ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilish bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolotida bola tarbiyasi, uni o'stirish, o'qitish va balog'atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo'lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb ta'riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a...
Tun-kunungga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh...

Dostonning sakkizinchi maqolotida Navoiy yolg'izlikka nisbatan ko'pchilik — jamoatni ulug'lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do'st bo'lishlarini istaydi:

... Yo‘q hunari yolg‘uz esa, o‘z ishi,
Qayda kishi sonida yolg‘uz kishi?
Fard¹ kishi davrda topmas navo,
Yolg‘uz ovuchdin² kim etmish sado?...

„Hayrat ul-abror“ning o‘ninchi maqoloti rostgo‘ylik, halollik va to‘g‘rilikka bag‘ishlangan. Navoiy unda kishilarni rostgo‘y va to‘g‘ri bo‘lishga chaqiradi, yolg‘onchilik va egrilikning zararli oqibatlarini keskin fosh etadi. Shoir yolg‘on so‘zlashning yomon oqibatini „Sher bilan Durroj“ masalida ovchining tuzog‘iga tushgan Durroj timsolida hikoya qiladi.

Dostonning o‘n birinchi maqolotida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi. Kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o‘sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo‘lida chekkan mashaqqatlaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amalda foydalanish zarurligini ta’kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o‘ldi amal aylagil.

Navoiy yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, oliyjanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o‘qish, o‘rganish va yuksak odobli, a‘lo xulqli bo‘lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo‘lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta’limiy qarashlari hozirgi kunda ham o‘z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

„Farhod va Shirin“ dostonida shoir chin sevgi va vafo, do‘stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g‘oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko‘pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag‘ishlangandir. Shoir dostonida Farhodning bolalik chog‘laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo‘lgan muhabbatini zo‘r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e‘tibor bilan qaraganligini ko‘rsatadi.

Farhod yoshlik chog‘idanoq juda aqlli, zehni bola bo‘lib o‘sadi. U maktabda zo‘r havas va qunt bilan o‘qiydi. Tabiiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o‘rganib oladi. Yosh Farhodning

¹ **Fard** — yakka, yolg‘iz. ² **Ovuch** — hovuch, qo‘l kafti.

ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko'rdi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turfa fanlardan saboq o'qitardi. Natijada eng murakkab va pinhoniylar ilmlar unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning vazifasi nihoyatda katta ekanligini, bolalarga ilm o'rgatish muhimligini ta'kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'z nikim, o'qib ko'ngliga yozib,
Dema ko'ngliki, jahon lavhiga qozib.

U davrda bolalar chuqur, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'zlari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunib olishga undar edi:

O'qib o'tmak, uqib o'tmak shiori,
Qolib yonida, safha-safha bori...

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o'stirish yo'llarini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dostonida Farhod jismoniy tomondan chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o'rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni har tomonlama mukammal, ma'naviy, jismoniy go'zal, yetuk yigit timsolida beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga katta havasli, sataroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug'laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, mehnatsevar Farhod kamtarin, mazlumlarga g'amxo'r, sofdil, mard va oliyjanob, jasur inson bo'lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorona mehnati natijasida katta kanal („Hayot daryosi“) va hovuz („Najot dengizi“) qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo'jizalar ko'rsatgan bahodir yigit sifatida ta'riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib, Armanistonga borganda, arman yurtida tog'da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko'radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tufroqqamu ketkumdir oxir! —

deya, o'z bilimi, hunar va g'ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o'rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do'stlik tuyg'ularidir. Farhod el-yurtining obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi.

Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur imsolari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasidir.

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy tasvir etar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalqlar farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg'unlashtiradi:

Ki to olam, binosi bo'ldi bunyod,
Bu yanglig' qilmadi ish odamizod.

Alisher Navoiyning „Farhod va Shirin“ dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g'oyalari yosh kitobxonlar ma'naviyatiga ham chuqur ta'sir etadi, ularni xalq, vatan uchun kerakli inson bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk shoir bolalarning o'qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini „Layli va Majnun“ dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g'oyalarini targ'ib qilgan Navoiy maktablarda o'g'il bolalar bilan bir qatorda qizlarning ham o'qishlarini orzu qiladi.

Alisher Navoiy o'zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlarida tarbiyalanish, ta'lim olish borasida bosib o'tgan

yo'lini, kamolotga yetish bosqichlarini tasvirlab, bolaning voyaga yetishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Shoirning 1500- yilda yaratgan „Mahbub ul-qulub“ (*Ko'ngil-larning sevgani*) asari ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari bayon etilgani bilan qiziqarlidir.

Navoiy bu asarida sabr, qanoat, kamtarinlik (*Muqbil va Mudbir*), vafo, hayo, karam (muruvvat), saxovat, himmat, oliyjanoblik, mardlik, hilm (muloyim tabiatlilik), do'stlik, ilmga amal qilish, shirinso'zlik, rostgo'ylik kabi fazilatlarini ulug'laydi, aksincha, baxillik, badfe'lilik, hasadgo'ylik, chaqimchilik, xasislik, yolg'onchilik, tamagirlik, nodonlik (bilimsizlik), takabburlik, mayxo'rlik (badmastlik), badnafslilik (ochko'zlik) kabi yomon illatlarni qattiq qoralaydi: „*Chin so'z — mo'tabar, yaxshi so'z — muxtasar. Ko'p so'zlovchi — zeriktiruvchi. Kishi aybini gapiruvchi — o'ziga yomonlik sog'inuvchi* (birovlarning aybini izlashdan ko'ra, odam o'z ayblarini topib, ulardan qutulishi oqillikdir, demoqchi bo'ladi shoir). *Agar so'z go'zallik ziynati bilan bezalmasa ham, unga chinlik bezagi yetarlidir! Yolg'onchining gapi qanchalik chiroyli bo'lsa, shunchalik qabihdir. Aqlli odam yolg'on gapirmas, ammo barcha rost gaplarni aytaverish ham to'g'ri emas*“.

Navoiy xushmuomala, ochiq yuzli odamlarni maqtaydi: „*Ochiq yuzidan xaloyiqqa xursandlik, chuchuk so'zidan el-yurtga xurramlik. Tilini tiyolgan odam — donishmand, oqil. So'ziga erk bergan* (ko'p vaysagan) *odam — beandisha va pastkash. Yolg'onchi Haq oldida gunohkor, xalq oldida sharmanda. Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz*“.

„Mahbub ul-qulub“ 3 qismdan iborat. Kitobning 1- qismi „Halollik ahvoli va af'oli va ahvolining kayfiyatida“, ya'ni kishilarning fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyotning ahamiyatini targ'ib qiladi, malakali, iqtidorli o'qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san'atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O'qish ham, o'qitish ham og'ir va mas'uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o'rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta'kidlaydi.

Haq yo'linda kim senga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Kitobning 2- qismi, asosan, axloqiy masalalarga bag‘ishlangan. Bu bobda yaxshi fazilat va yomon xislatlar tahlil qilinadi. To‘g‘rirog‘i, insonda bo‘lishi kerak bo‘lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga havasi keladi. Kimki qanoatli bo‘lsa, unday odamni el sevishini, e‘zozlashini ta‘kidlaydi. Mutafakkir qanoatni bir buloqqa — chashmaga o‘xshatadi. Negaki buloq suvini qancha olgan bilan qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug‘i izzat va shavkat hosilini beradi. U bir daraxtki, unda qaram bo‘lmaslik va hurmat mevasi bordir. Bu bobda sabr, tavoze haqida ham ko‘p ibratli gaplar aytiladi.

„Turli foydali maslahatlar va maqollar“, deb nomlagan 3- qismida turli tashbehlar berilgan. Bu qismda ko‘proq o‘qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo‘lish va boshqa masalalar o‘rtaga tashlanadi.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o‘zi ham ta‘lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan, maqollarga yaqin bo‘lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan:

Vafosizda hayo yo‘q, hayosizda vafo yo‘q.

Tilga e‘tiborsiz — elga e‘tiborsiz.

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur,
Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur.

Bilmaganni so‘rab o‘rgangan — olim,
Orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiyning bolaligi, o‘qishi to‘g‘risida qanday tushuncha hosil qildingiz?
2. Navoiy qaysi dostonlarini bolalar tarbiyasi masalasiga bag‘ishladi?
3. Navoiyning odob-axloq haqidagi qaysi asarlarini bilasiz?

Muhammad Sharif Gulxaniy

Isyonkor kuychi Gulxaniy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan va bu davr o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos o‘rinda turadigan yozuvchidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo‘lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko‘ra, u XVIII asrning 70- yillari hozirgi Xo‘jand viloyatining Darvoza qishlog‘ida dunyoga keladi.

Bo‘lajak yozuvchining bolaligi o‘zi olamga kelgan tog‘ qishlog‘ida o‘tadi. Bu yerda ozmi-ko‘pmi o‘qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo‘lgan havasi ortadi. She‘riyatga oid ko‘plab asarlar o‘qiydi, xalq og‘zaki ijodini berilib o‘rganadi va asta-sekin she‘riy mashqlari boshlanadi. U o‘z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan, so‘ngra Farg‘onaga keladi, qiziqchiligi, hozir-javobligi va hajviy she‘rlari bilan kishilar o‘rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g‘ariblik turkumidagi ruboiy va to‘rtliklari bilan el og‘ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo‘qonga keladi va qiyinchilik bilan kun kechiradi. U o‘zbekcha she‘rlariga Gulxaniy, tojikcha she‘rlariga Jurvat deb taxallus qo‘yadi.

Gulxaniy bir necha yil Qo‘qon xoni Olimxon saroyida navkar bo‘lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo‘lib qolaveradi.

Gulxaniyning „Ber menga“ radifli she‘ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G‘azal och qolgan kishining o‘z xo‘jayinidan non so‘rashi bilan boshlanib, lirik qahramon — navkarning qalb alamlari so‘nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g‘azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan ayrim shaxs haqida gapirilmay, balki

katta ijtimoiy masala — Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gap boradi. Gʻazalda lirik qahramonning qiyafasi umumlashma timsol darajasiga koʻtarilgan, chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazovor boʻlmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon — navkar oʻz boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qoʻshindagi tartibsizlikni fosh qiladi. Oʻz huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham ana shunday ish koʻrishga daʼvat etadi:

Hazratim, ochlikdan oʻldim, yegani non ber menga,
Kofir oʻlgʻayman agar desamki, bahmon ber menga.
Mosh-u bugʻdoy-u guruch berkim, shular menga kerak,
Hech aytmasman aqiq-u laʼl-u marjon ber menga.
Egnima yopiq berib, qornimni toʻygʻiz non bilan,
Senga bilo kim demasman din-u iymon ber menga.
Navkaring ochlikdan oʻlsa, nega hayfing kelmagay,
Ey tabibi hoziqim, dori-yu darmon ber menga.
Non-u toʻn ber, benavolik dardidan qutqar meni,
Men qachon aytdimki, Qorun ganjidek qon ber menga...
Gulxaniyini er yigitlar toʻpidan kamsitmagil,
Foʻta ber, ot ber, toʻn-u chakmon ber menga.

Xalq zolim deb atagan Olimxondan keyin Qoʻqon taxtiga chiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniy turmushida hech qanday oʻzgarish boʻlmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi boʻlarmikan, qornim nonga toʻyarmikan, degan oʻy-umidlar bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qoʻshiladi. Xonni maqtab qasida va gʻazallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni koʻklarga koʻtarib maqtaydi, xonga unda boʻlmagan yaxshi xislatlarni taqadi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirlaydi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi boʻlishga daʼvat etadi. Ammo Umarxon saroyidagi fisq-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni oʻrab olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek hassos shoirning saroy ahliga boʻlgan munosobatini oʻzgartirib yubordi: endi u baʼzan ixtiyoriy ravishda va baʼzan payrovlik qilib shohni taʼriflashdan chekinadigan boʻldi, oʻz eʼtirozlarini bildira boshladi.

Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmida vafot etdi. „Zarbul-

masal“ xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli o‘tkir hajviy asardir. Gulxaniy o‘zining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli so‘zlari va qochirimlaridan mohirlik bilan foydalandi. U hukmdorlar va ularning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yo‘li bilan o‘tkir hajv ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning og‘ir, mashaqqatli hayotini o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga bo‘lishini payqadi va bunday salbiy ishlar uning ko‘zini ochdi. Natijada unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir, sharoitga ko‘ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi „Zarbulmasal“ asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirning maqsadi, hayotga, uni o‘rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo‘lgan munosobati to‘g‘ridan to‘g‘ri ifoda etilmay, balki hayvonlar, qushlar va shunga o‘xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodalandi. Shoir shu zaylda o‘zi yashagan zamon uchun aniq voqea-hodisalarni, ularga o‘zining munosabatini, qarashlarini tasvirladi.

Muallif o‘z masallarida majoziy qiyofalar orqali o‘sha davrdagi hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o‘zaro urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o‘z zamonida sodir bo‘lgan talon-tarojlik, xalqni qiynash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo‘li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunardi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo‘g‘li bir-biriga quda bo‘lishi voqearni keltiradi. Bu ikki quda to‘y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko‘rqush, Hudhud, Kulonkirsulton, Sho‘ranul, Malik shohim va Kordonlarning bir-birilariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g‘oyaviy mazmunini ochadi.

Yapaloqqush va Boyo‘g‘li yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko‘z va qonxo‘r bo‘ri, aldanchi va shayton tulkilarga o‘xshaydi. Bularning o‘y-fikrlari, yurish-turishlari, shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo‘lishi ular uchun bayramdir.

Gulxaniy „Maymun bilan Najjor“ masalida hunar va hunar ahlini ulug‘ladi, qo‘lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi

bo‘lma, ko‘r-ko‘rona birovga taqlid qilib falokatga yo‘liqma, degan fikrni maymun qismati orqali ko‘rsatadi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug‘ullanishni har narsadan yuqori qo‘yadi. Gulxaniy Najjor va uning mehnatini, duradgorlik mahoratini katta muhabbat bilan tasvirlar ekan, hattoki maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olg‘a suradi.

Mehnatkash xalqning og‘ir hayoti, huquqsizligi va nochorligi, bir so‘z bilan aytganda ayanchli qismati „Tuya bilan bo‘taloq“da o‘ziga xos badiiy ta‘sirli qilib beriladi.

Gulxaniyning tasvirlashicha, tuya hayotda ezilgan, tutqun, erk-ixtiyorsiz, og‘ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy timsolidir. Bo‘taloq esa ona sutiga ham to‘yolmay, og‘ir mashaqqatli hayot kechirgan, ochyalang‘ochlikda, muhtojlikda yashagan erksiz mehnatkash bolalarning timsolidir.

Gulxaniyning „Toshbaqa va Chayon“ masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki timsol berilgan: Toshbaqa — aqlli, farosatli, safarlarda ko‘p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do‘st timsoli. U o‘z hamrohi Chayonning suvdan o‘ta olmasligini bilgach, unga yordam qo‘lini cho‘zadi. Lekin Toshbaqa Chayonning xiyonatini — „sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi xoh do‘stning ko‘ksiga, xoh dushmaning orqasiga bo‘lsin nish urishdir“ degan javobini eshitgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o‘xshagan odamlar bilan do‘st va hamroh bo‘lmaslikka, kishi o‘zini va taqdirini o‘shanday kishilarga topshirib qo‘ymaslikka chaqiradi.

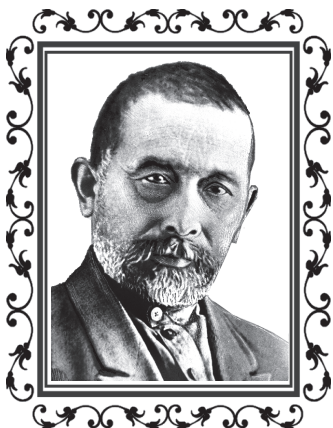
Chayon butun umri bo‘yi birovlarga yomonlik qilgan, ularga ziyon-zahmat yetkazgan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy qiyofasidir.

Gulxaniy shu zaylda hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida barakali hissa qo‘shgan qalamkashdir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Gulxaniyning tarjimayi holi haqida nimalarni bilasiz?
2. „Zarbulmasal“dan kutilgan maqsad nima?
3. Gulxaniyning qanday masallarini bilasiz?

Abdulla Avloniy

(1878 — 1934)

Buyuklarning, el-yurtga xizmati singgan ulugʻ kishilarning nomlari mangulikka daxldor boʻladi. Asrlar osha unday odamlarning xizmatlari koʻz-koʻz qilinaveradi. Ana shunday ulugʻ zotlardan biri, mashhur muallim, tashkilotchi, shoir Abdulla Avloniydir. Prezidentimiz qachon taʼlim-tarbiya haqida gapiradigan boʻlsa, albatta, Abdulla Avloniy haqida toʻxtaladi. Uning ibratomuz soʻzi va ishini misol qilib aytadi: „Men Abdulla Avloniyning „Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir“ degan fikrini koʻp mushohada qilaman,“ — deb, bu muallimning bosib oʻtgan hayot yoʻlini yoshlarga ibrat qilib koʻrsatadi.

Ha, ana shunday maqtovgʻa loyiq inson, oʻzbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878- yilda Toshkent shahrida toʻquvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlangʻich diniy maktabda va madrasada oʻqidi, ilm-fanga ixlos qoʻydi. Oʻzbek va boshqa Sharq xalqlari adabiyotini berilib oʻrgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan boshlab oq sheʼrlar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk sheʼrlari oʻsha davr vaqtli matbuot sahifalarida bosilib turdi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni oʻzining birdan bir burchi deb bildi va 1904- yilda oʻzi yashab turgan joyda — Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani oʻziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qoʻlidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha oʻquv jihozlarini oʻzgartirdi. Bu yerda oʻqiydigan bolalarning koʻpchiligini

kambag'allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-badavlat do'stlarining ko'magida „Jamiyati xayriya“ tashkil etadi. Bu bilan bolalarga bepul kiyim-bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam berilishini ta'minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o'quvchilarning soni ko'paya boradi.

Abdulla Avloniy o'zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga jalb etib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand bo'lishlariga harakat qildi. U bolalarga jug'rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma'lumotlar berdi.

U 1907- yilda „Shuhrat“ deb nomlangan gazeta tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ'ib etdi. Jumladan, gazetaning birinchi sonida: „Matbuot har insonga o'z holini ko'rsatuvchi, ahvol-olamdan xabar beruvchi, qorong'u kunlarni yorituvchi, xalq orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g'oyalarini yoyuvchidir“, deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy „Adabiyot yoxud milliy she'rlar“ deb nomlangan to'rt qismdan iborat bo'lgan darsligida yoshlarni maorif-madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarini esa tanqid qiladi.

O'sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning „Birinchi muallim“ — „Alifbe“, „Ikkinchi muallim“ — „O'qish“ kitoblari katta rol o'ynadi.

Bu kitoblarda Avloniy o'tmish adabiyotimizning eng yaxshi an'analarini davom ettirdi, ilm va ma'rifatning ahamiyatini yangichasiga talqin etdi.

„Birinchi muallim“da Avloniy dastavval 32 harfni yolg'iz yoziladigan shakllarini bir sahifa alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so'zning boshida, o'rtasida va oxirida yozilishini ko'rsatgan, so'ng alifni barcha „bosh harflar“ga qo'shib, bo'g'inlar hosil qilgan.

„Ikkinchi muallim“da axloq-odobga doir, halollik va poklikka oid turli she'rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik qiyofalardan ustalik bilan foydalangan.

Kitob „Maktab“ she'ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o'qisa, savodxon bo'lsa, juda ko'p narsalarga erishishi chiroyli ta'riflanadi:

Maktab dur-u gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,
G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!

Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g‘ami vayron qilur,
G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!

Darslikda ko‘plab ibratomuz she‘r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904- yildan umrining oxiriga qadar o‘qituvchi bo‘lib ishladi. U ko‘plab she‘rlar, „Maktab gulistoni“, „Turkiy guliston yoxud axloq“ kabi darsliklar bilan hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo‘ygan edi. Uzoq yillar qayta-qayta nashr etilgan „Turkiy guliston yoxud axloq“ Yusuf Xos Hojibning „Qutadg‘u bilig“, Nosir Xusravning „Saodatnoma“, Sa‘diyning „Guliston“ va „Bo‘ston“, Jomiyning „Bahoriston“, Navoiyning „Mahbub ul-qulub“, Donishning „Farzandlarga vasiyat“ asarlari kabi o‘ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Unda Abdulla Avloniy o‘zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so‘zboshisida muallif bu haqda shunday yozadi: „Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta‘lim bermak ila barobar ulug‘ adabiyot muhihlari — axloq havaskorlarining e‘tiborlariga taqdim qildim“.

Darslikdagi har bir bo‘lim ta‘lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag‘ishlangan bo‘lib, ularning biri ikkinchisini to‘ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo‘limda kichik hajmli, ibratli hikoyalar keltiriladi, she‘riy parchalarda yoki hikmatli so‘zlarda „qissadan hissa“ chiqariladi. Yozuvchi bu asarida xalq og‘zaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning „Bahor keldi“, „Bulbul“, „Bola ila gul“, „Yolg‘onchi cho‘pon“, „Tulki ila qarg‘a“ kabi juda ko‘p she‘rlari kichik yoshdagi bolalarga bag‘ishlangan.

„Maktab bolasi“ she‘ri boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbida o‘qishga muhabbat uyg‘onishi umumiy yo‘sinda bayon etiladi:

Yo‘lga soldi til ila yo‘ldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin,

Soldi o‘rtog‘ining so‘zina quloq,
Bosdi ul ham o‘quv yo‘lina oyog‘.
Ikkisi birga bo‘ldilar mullo,
Chiqdi xat-u savod ham imlo.

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, „Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga“ g‘oyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy o‘zbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shdi. Uning „Advokatlik osonmi?“, „Pinak“, „Biz va siz“ pyesalari adabiyotimiz tarixida o‘chmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934- yilda vafot etdi. U ma‘rifatchi, shoir, dramaturg, jurnalist, rejissor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallif sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoldi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. A. Avloniyning qanday darsliklarini bilasiz va ularning mazmuni nimalardan iborat?
2. Abdulla Avloniy o‘zining qaysi kitob va asarlari bilan hozirgi o‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga hissa qo‘shgan?
3. Abdulla Avloniyning dramatik asarlari haqida nima bilasiz?

Hamza Hakimzoda Niyoziy

(1889 — 1929)

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889- yilda Qo‘qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagogik faoliyati 1911- yildan boshlandi. U dastlab Qo‘qon shahrining Hojibek guzarida kambag‘allarning farzandlari va yetim-yesir bolalar uchun maktab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o‘qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta‘minlashni nazarda tutib „Yordam jamiyati“ tashkil qildi. Shu jamiyat orqali u o‘quvchilarni o‘quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta‘minlab turdi.

1914- yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo‘ladi. Urush ta‘sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda qoladilar. Bu hol Hamzaga ta‘sir qiladi. Shoir ularning og‘ir ahvolini ifodalovchi she‘r va maqolalari bilan matbuotda muntazam ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914- yilda „Sadoyi Turkiston“ ro‘znomasida bosilgan she‘rida xalq ahvolini shunday ta‘riflaydi:

...Kambag‘allar titrashib yurgay yalang‘och izg‘ushub,
Oh, bu faqir-u asorat onlara sayyoddir,
Dil shikasta, bag‘ri xun, ko‘zida yosh shashqator,
Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.

Shunday sharoitda Hamza „bir iloj qilib kambag‘al bolalarni aqchasiz... tarbiya va o‘quvga boshlarini band qilmoq“ choralarini izlaydi, she‘r va maqolalarida bolalarni o‘qishga chaqiradi. Bu g‘oyani Hamza „O‘qi“ she‘rida bayon etadi. O‘sha yili u yetim va kambag‘al bolalar uchun „Doril yetim“ (*Yetimlar maktabi*)ni ochadi va o‘zi o‘qituvchilik qiladi. Hamza birinchi sinf o‘quvchilari uchun „Yengil

adabiyot“, 2- sinf uchun „Axloq hikoyalari“ o‘qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915- yilda Marg‘ilonga borib, kambag‘al bolalari uchun maktab ochadi. 1918- yilda Farg‘onaga borib o‘qituvchilikni davom ettiradi va u yerda yosh san’atkor-ixlosmandlarni to‘plab, „Sayyor dram truppa“ tashkil qiladi. 1919- yilning boshlarida Hamza Qo‘qondagi 1- boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab ochib, o‘zi o‘qituvchilik qiladi. 1922 — 1924- yillarda shoir Qoraqalpog‘istonning Xo‘jayli tumanidagi 1- bolalar uyi mudiri va o‘qituvchisi bo‘lib ishlaydi. 1925- yilda esa Farg‘onaning Avval qishlog‘iga o‘qituvchi qilib tayinlanadi va g‘oyat og‘ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928 — 1929- yillarda Shohimardonga borib o‘qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to‘ldiradi. Uning ilm va tarbiyaviy mavzuda yaratgan „Ilm ista“, „Maktab“, „Kitob“, „O‘qi“, „Qalam“, „Hikoya“, „To‘g‘riso‘z bola“, „Hikoyat“, „Toshbaqa va Chayon“, „Bolaning yomon bo‘lmog‘iga sabab bo‘lgan onaning jazosi“ kabi she‘rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914- yilgacha bo‘lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiqdir.

Hamza xalqni o‘qitish, savodxon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi, maktablar uchun darslik va qo‘llanmalar yozishni o‘ziga maqsad qilib oladi. Hamza yozgan darsliklar uning o‘sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar adabiyotini tushunishi haqida ko‘pgina ma‘lumot beradi. Bu g‘oya „Yengil adabiyot“da o‘z aksini topgan.

Muallim-olimning bu kitobidan munosib o‘rin olgan „Maktab xususida“ asari alohida ajralib turadi. U bu she‘rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog‘iga o‘xshatib ta‘riflaydi:

Maktab millat quyoshi,
Balki ko‘z ila qoshi.
Ko‘zsiz, qoshsiz kishining
Qanday xunukdir boshi.

Maktab millat saroyi,
Ilm-u adabning joyi.
Dunyoda eng saodat
Axtarganlarning joyi.

Maktab millatning guli,
Millat aning bulbuli.
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning quli...

„Birinchi sinf bolasining so‘zi“ she’rida shoir o‘sha quyoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan o‘quvchining yozuv va chizuvini o‘rganib olib baxtga erishayotganligini uning nomidan quyidagi misralarda bayon qiladi:

Mening o‘qub, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Go‘yo qanot yozganim.

Hamza xuddi shu darslikdan o‘rin olgan „To‘g‘ri so‘zla“ she’rida har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kelganda ham to‘g‘ri so‘z bo‘l, deb o‘z o‘quvchisini, yosh kitobxonni to‘g‘riso‘z bo‘lishga undaydi:

To‘g‘ri so‘zla, ey o‘g‘ul,
Til burmag‘il yolg‘onga hech.
Bir masal bor: to‘g‘riso‘zlar
Boshini kesmas qilich.

Hamzaning „Yengil adabiyot“ga kiritgan she’rlaridagi bosh qahramonlarning belgili xususiyatlaridan biri – to‘g‘riso‘zlik. Shoir bolalarni to‘g‘ri va rostgo‘y bo‘lishga, zararli va foydasiz ishlardan qochib, ijobiy ishlar bilan shug‘ullanishga, kishilarning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqirgan. „To‘g‘riso‘z bola“ she’rida bu fikr yanada jonli chiqqanini ko‘ramiz. Hamza bu she’rida barcha narsa pul va boylik bilan o‘lchangan jamiyatda hamma narsadan ko‘ra haqiqatni ustun qo‘ygan ijobiy qahramon bola obrazini yaratadi.

Bir bola o‘qishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini to‘sib, biri dedi: „*Tanga berurman senga, so‘zla birozgina yolg‘on menga*“. Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

So‘zlang, ako, qomatingizga qarab,
Bu so‘zingiz aslida yolg‘on erur,
Tangaga yolg‘onni kim olgan erur,
Sizda ko‘p ekan o‘zi yolg‘on, ako,
Siz oni avval sotib aylang ado.
Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,
O‘rtog‘ingizda ko‘p erur bizdanam.
Ofarin aytdilar oning so‘ziga
Tangani xolis berubon o‘ziga.
Hissa: kimki to‘g‘ri so‘zi har qachon,
Tekkizadir doimiy bo‘yla hison.

Hamza bu she'rida bolalarni yoshligidanoq rostgo'ylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolg'onchilik va aldamchilikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda „Qimorning boshi“ degan bir she'r bor. Unda shoir Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan to'g'ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimjonning „To'ptosh“, „Juftmi-toq“ degan o'yinlarni o'ynashdan asta-sekin qimor o'ynashga o'rganganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxiri boryo'g'ini qimorga boy berganini, nihoyat uning go'loxlikka tushib, xorlikda o'lib ketganini ifoda etadi.

„O'qish kitobi“ Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda to'qqizta dars bo'lib, ularning har biri axloqiy masalaga bag'ishlangan. Barcha hikoyalarning qahramoni ijobiy fazilatlarni o'zida mujassamlantirgan maktab o'quvchisidir.

„Bir aqlli maktab bolasining o'z-o'zicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan so'zlari“ sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-ta'rifi vositasida ustoz obrazi chiziladi. Hamza o'zi orzu qilgan o'qituvchini bola tilidan bunday ta'riflaydi:

O'ylasak, bizni erurlar chin otamiz shul kishi,
Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...
Ota birlan onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,
Bizdagi har kamchilikni ko'rsatur ustodimiz...
Asta-asta bizda bo'lgan har yomon, shum fe'lni,
Har kuni aylab nasihat, yo'qotur ustodimiz.

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehr-u muhabbat qo'yish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash, dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga, ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuyg'ularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. „Ul aqllik otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yod etib degan so'zi“ sarlavhali uchinchi va „Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari“ nomli to'rtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb ta'riflaydi. Onani esa „otamizdan

ham muqaddas onamiz“ tarzida ulug‘laydi. Ayni chog‘da, ota-onaning bola tarbiyasi uchun mas‘ul ekanligi ta‘kidlanadi.

„O‘qish kitobi“dagi bir necha she‘rlar o‘qish, ilm olish, maktab hamda kitobning ta‘rifiga bag‘ishlanadi. Jumladan, „O‘qi“ she‘rida shoir o‘qish natijasida kambag‘al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san‘atdan bahramand bo‘lishi turgan gap deb uqtiradi. O‘qishning qadrini muallif o‘qituvchi-ustozlar tilidan shunday ta‘riflaydi:

Gar dilingda o‘ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmag‘il behudaga bekor, o‘qi!..
Ey o‘g‘il! Dunyoda bo‘lmoq istasang oliyjanob,
O‘qig‘il maktab kelib, zinhor o‘qi, mingbor o‘qi!

U „Maktab“ she‘rida „O‘qub ilm-u adab bo‘lgay garang hushyor maktabdin“ deb „Insonni inson qatoriga qo‘shish“, insonni kamolotga yetkazish va uni oliyjanob, fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli katta ekanligini ko‘rsatadi. Shoir maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasi, odamni odam qiladigan joy deb ko‘rsatadi.

Hamza bolalarni ilmli, odobli hamda hunarli qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini „Kitob“ she‘rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab berdi. U o‘z she‘rida „Kitob bilim manbayi“, „Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!...“, „Har balodan asraguvchi eng muhim qimmat yarog‘“ kabi sifat va ta‘riflar bilan kitobni yuksakka ko‘taradi. Shu bilan birga, har bir kishi ko‘nglidagi orzusiga yetishi uchun „Ilm manbayi bo‘lgan kitob“ni sevishi, savodli bo‘lishi lozimligini uqtiradi:

Har ko‘ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob...
Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidur,
Har qorong‘u dilga go‘yo mohitobondur kitob...
Har kishi yoshlikda qilsa ozgina g‘ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo‘lmog‘i osondir kitob.

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko‘p falsafiy she‘rlar yozilgan. Hamzaning „Qalam“ deb nomlangan she‘ri ham ana shunday asarlardan hisoblanadi. Shoir qalamni ma‘rifat ramzi sifatida „Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o‘zi“ deya qadrlaydi.

Hamza „Ilm ista“ she‘rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko‘zlagan murod-maqсадlariga erishishida ilm olishning ahamiyati

katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o'rganishga da'vat qiladi. U ilmi kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib, ilmi kishini porloq oftobga, ilmsiz kishini qorong'i kechaga o'xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilm-fanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o'rganishga undaydi:

Har murod-u maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko'z ochib bedor bo'l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oynig'a sayqal istarsan, Nihon,
Ilm ista, ilm ista, istag'il zinhor ilm!

Shoir ilm-fanning kuch-qudratini, kishilar ongini o'stirish-dagi bag'oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

...Olim bo'lsak qancha biz,
Har bid'atni yanhamiz.
Jahl otlig' dushmanni,
Ko'ksina tig' sanchamiz.

Shoir „Hikoya“ asarida bolalarni yolg'on gapirmaslikka, rostgo'y bo'lishga chaqiradi. Bu g'oya xolasining pulini o'g'irlagan oiladagi katta o'g'ilning siri fosh etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo'lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

Hissa, kimi bo'yla xiyonat qilur,
Bir kun o'zin shuyla xijolat qilur.

„O'qish kitobi“dagi asarlarning ko'pchiligida o'z zamonasi uchun g'oyat ilg'or fikrlar olg'a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o'qituvchi, bola tarbiyasida ota-onaning roli haqidagi she'rlar, „Toshbaqa bilan Chayon“ kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtda ham kitobxonlarga manzur bo'lgan va ma'rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g'oyaviy va badiiy yuksak, o'quvchilarga manzur bo'lgan asarlar „O'qish kitobi“ni o'zbek bolalar adabiyotining noyob namunalaridan deb hisoblash uchun asos bo'ladi.

Hamza 1925- yilda „Ikkinchi sinf uchun qiroat kitobi“ darsligini yozdi. Bu kitob g'oyaviy mavzusi jihatidan Alisher Navoiyning „Hayrat ul-abror“ asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo'l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar – „Ilm“da ma'rifatlilik, ilmi bo'lish shunday sharhlanadi:

„Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo‘lgan narsa ilmlik o‘lmoqdir. Imsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...“

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so‘ng bir bayt she‘r keltiriladi:

Imsiz har kishi uchsa havoga,
Ko‘ngil berma aningdek xudnamoga.

Hamza ilm haqidagi hikoyalaridan keyingilarini axloq, odob masalalariga bag‘ishlaydi. Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida ota-onaning beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to‘la ko‘zda tutilgan, fikr sodda, ixcham. Ayni vaqtda jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan.

Asarning boshidan oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma‘rifatga da‘vat etish ruhi bilan sug‘orilganligi Hamzaning haqiqiy ma‘rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

1915- yilda Hamzaning „Milliy ashulalar“ to‘plami bosilib chiqdi. Bu to‘plamdagi she‘rlarning ko‘pchiligida ma‘rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etish davom etadi. Hamza avvalgi she‘rlarida ilmi va yaxshi xulqli kishilarni ma‘rifatparvar deb ko‘rsatgan bo‘lsa, endi u o‘z xalqi uchun jonini ham ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni ma‘rifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqelik ta‘sir etganini, ijodkorning g‘oyaviy tomondan o‘sganini ko‘rsatadi.

Shoir „Milliy ashulalar“, „Oq gul“, „Qizil gul“, „Yashil gul“ va boshqa to‘plamlarida qo‘shiqlar bilan xalq ommasini madaniyatli bo‘lishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikka chaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni o‘qitish, ma‘rifatli qilish, tarbiyalash ishiga o‘zining butun iqtidorini, umrini bag‘ishladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Hamzaning qanday darslik kitoblarini bilasiz?
2. „O‘qi“, „Ilm ista“, „Maktab“ asarlarida shoir nimaga chaqiradi?
3. Shoirning qanday masallarini bilasiz?

G'afur G'ulom

(1903 — 1966)

Otashnafas kuychi G'afur G'ulom hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim o'rin egallaydi.

1918- yilda G'afur G'ulom 8 oylik muallimlar tayyorlash kursiga kirib o'qidi va 1919- yildan boshlab tarbiyachilik, o'qituvchilik ishlari bilan shug'ullana boshladi. Yoshlarni bilim va madaniyat quchog'iga tortishda u astoydil xizmat qildi. U Toshkentdagi „Urfon“ nomli maktab qoshidagi boquvchisiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo'lib ishladi.

1923- yildan adabiyot maydoniga qadam qo'ygan G'afur G'ulom o'z ijodini bolalarga atab she'r yozishdan boshladi. U butun ijodi davomida yosh avlodni unutmadi va unga munosib adabiy meros qoldirdi. Shoirning „Mukofot“ (1940), „She'rlar“ (1946), „Tongotar qo'shig'i“ (1949), „Bari seniki“ (1953), „Bir g'uncha ochilguncha“ (1955), „Siz mening yoshligimsiz“ (1958) she'riy to'plamlari, o'rta va katta yoshdagi bolalar uchun „Shum bola“, „Tirilgan murda“ (1934), „Yodgor“ (1935) kabi ajoyib asarlari bolalar adabiyotida munosib o'rin tutadi.

G'afur G'ulom „Yasha, deyman, o'g'lim!“ she'rida fan va texnikani egallashni havas qilgan, qalbi qahramonlik ruhi bilan to'lib-toshgan, cheksiz osmonga uchib, yulduzdan yulduzga o'tishni orzu qilgan zamonamizning ilg'or yosh qahramoni tuyg'ularini o'g'li misolida tarannum etadi. Shoir bolalardagi qahramonlikka bo'lgan zo'r havasni sezgirlik bilan ilg'ab olib, uni mohirlik bilan ifodalab bergan. Ota bilan bolaning suhbatlari shaklida yozilgan bu she'rda o'g'ilning qo'rqmaslik va irodalilik xislatlari jonli tafsilot va obrazlar orqali ochiladi. She'rda bolalarning ichki kechinmalari, xarakteri, hamma narsani bilishga bo'lgan qiziquvchanlik holatlari kulgili usulda, ta'sirli ifodalangan.

„Tursunali nega varrakdan voz kechdi?“ she’rida G’afur G’ulom texnikaning kuch-qudratini kichik yoshdagi bolalar saviyasiga mos vositalar — varrak va aeroplan orqali ko’rsatadi. Shoir buni varrakning kuchsizligi bilan aeroplaning kuchliligini bir-biriga qarama-qarshi qo’yish va jonlantirish usuli orqali mohirona ko’rsatishga muvaffaq bo’lgan. Shoir aeroplarda tinmay baland va uzoqlarga uchgan qahramon obrazini chizar ekan, bolalarda zamonimizning shunday qahramoniga nisbatan mehr-muhabbat uyg’otadi. Shu bilan birga, muallim she’rida Vatanimiz qudrati va go’zalligini shoirona tasvirlaydi, bolalarni hayotda tug’ilayotgan yangiliklar bilan tanishtiradi, bularning hammasi ijodiy mehnat orqali yaratilganligini kuylab, ularni zamonimiz qahramonlari izidan borishga, fanning cho’qqilarini egallashga undaydi.

Aeroplaning uchar otga o’xshab ketishi bolaning xayoliga muvofiq keladi. Shoir aeroplan talqinida bolani uni minib olishga, „Fanning eng cho’qqisi“ ga uchirib olib borishga chaqiradi. Bunday havas ishtiyoqi yosh yurakni to’lqinlantiradi va bola samolyot minishga qat’iy ahd qiladi.

Shoir „Bari seniki“ she’rida yuksak vatanparvarlik g’oyasini ilgari suradi. Ayni chog’da, o’z xalqining baxtini, go’zal Vatanning istiqbolini kuylagan shoir hayotga bo’lgan muhabbatini Vatanga bo’lgan muhabbati tuyg’usi bilan yonma-yon ko’radi, bolalarga ikkovini bir butun holda tushuntiradi. Buni shoir bola tilidan quyidagicha ifodalaydi:

Muncha ham chiroylisan, aziz Vatanim,
Bodomday ming ko’z bilan sevar badanim.
Sensan avval-oxir, sensan sevganim,
Jonim, yurak qonim, hatto shu tanim
Bir butun holicha bari seniki.

„Ahmad yomon bola emas-ku, ammo....“ she’rida Ahmad obrazi orqali „Sog’lom tanda — sog’ aql“ maqolidagi mazmuni o’ziga xos tarzda yoritadi. Shoirning mahorati shundaki, shartlilik asosida Ahmadning tana a’zolarini jonlantiradi va Ahmad o’z tozaligiga befarq qaragach, bu a’zolar majlis qilib har biri so’zga chiqadi va egasidan norozi ekanliklarini aytib, uni tanqid qilishadi. G’afur G’ulom doktorning foydali maslahatlariga amal qilgan Ahmadning keyinchalik ozoda, sog’lom va intizomli bo’lib qolishi bilan birga, a’lochi o’quvchiga aylanganligini ishonarli tasvirlaydi:

Qo'llari ham sevinchidan chapakda,
Butun a'zo bir-biriga ko'makda.
Endi Ahmad sog'lom, toza, a'lochi,
Me'da kuchli, tishlari misli inji.

Shoir „Nortojining kurak tishi“ she'rida ham bolalarni Nortoji obrazi orqali tozalikka rioya qilishga undaydi. Kichik kitobxon diqqatini dastlab olti yoshli Nortojining „... chollar kabi kemshik“ ekanligiga qaratadi:

Oldingi to'rtta kurak tishining
Sog'i yo'q — hammasi chirik, darz ketgan.
Ba'zisi juda past, ba'zisi baland,
Ba'zisi lab yular — misli tikan.

„Nortojining kurak tishi“da shoir obrazli tasvirlar orqali Nortoji xarakteriga xos bo'lgan erinchoqlik va yalqovlikni, tozalikka rioya qilmasligini o'ziga xos yo'sinda fosh etadi. Xususan, Nortoji tishining kovagidan joy olgan narsalarni tasvirlar ekan, uning kulgili holatini „Karnayday og'zini ochishi bilan sassiq hid hammaga bilinib ketdi“, „Oldingi kurak tishida bir hafta burungi ovqat qoldig'i“ kabi misralar orqali yanada bo'rttirib gavalantiradi. She'rida tozalikka rioya qilmaslikning zararli oqibati bolalarga g'oyat hayotiy va xarakterli misralarda yetkaziladi.

G'afur G'ulom Nortojining o'z nuqsonlarini to'g'ri anglab, tozalikka rioya qiluvchi bolaga aylanganligini ifodalab, ibratli xulosa chiqaradi:

Bilasizmi, o'rtoqlar, bu dori nima?
Bir quti poroshok, kichkina cho'tka...
Endi Nortojining tishlari durday;
Og'riqni, sasishni bilmaydi, toza.
Har kimki, tishini tozalab tursa,
Joni orom olar, o'zi pokiza!

Demak, shoir she'rlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shunchaki bayon yoki pand-nasihat tarzida emas, balki jonli tasvir, obrazli ifoda orqali beriladi. Bu kabi xulosalar kichkintoylar ma'naviyatiga tezroq yetib boradi.

Shuni ta'kidlash zarurki, G'afur G'ulom „Shum bola“, „Tirilgan murda“, „Yodgor“ asarlari bilan bolalar adabiyoti nasriy janrining yuksalishiga ham o'zining munosib ulushini qo'shdi.

G'afur G'ulomning „Tirilgan murda“ asarida jamiyatga dog' bo'lib tushadigan dangasalik o'rtasidagi kurash asosida mehnatning

tarbiyalovchi qudrati ko'rsatiladi. Muallif ijodiy maqsadni Mamajonning boshidan kechirganlari va uning o'zi tomonidan yozilgan kundalik sahifalari vositasida kulgili tarzda hikoya qiladi. Asar prolog va epilogdan tashqari, olti fasldan iborat bo'lib, ularda mulla Mamajonning 1925- yildan to 1933- yilgacha o'tgan davrda boshidan kechirganlari yozilgan. Asarda G'afur G'ulom o'z qahramoniga „so'z“ berib, uning o'ziga xos xarakterini yaratadi.

Adibning „Tirilgan murda“ asari ikki qismdan iborat. Ikkinchi qismda uning jamoa xo'jaligiga kirishi va qayta tarbiyalanishi, farovon hayotga erishishi tasvirlanadi.

Yozuvchi Mamajonning yalqovligi va erinchoqligini chuqurroq ochish uchun, avval uni „Ming bir kecha“ ertaklaridagi Abutanbalning yalqovligi bilan taqqoslaydi: „Xo'sh desangiz, Bag'dod degan shaharda Abutanbal degan bir yalqov yigit o'z onasi qoshida yashar ekan. Abutanbal hech qanday ish qilmas ekan. Onasi topib kelgan ovqatni chaynab og'ziga solsa ham yutgani erinar ekan. Doimo yonboshlab yotar ekan-u, o'rnidan turishga hafsalasi kelmas ekan. Mabodo qo'ltig'idan ko'tarib, tikka turg'izib qo'ygan chog'ingizda ham oyoqlari bir-biroviga chalishib yiqilar ekan...“ Mamajonning sarguzashtlari, uning o'z tilidan so'zlatilishi bolalarga asar g'oyaviy mazmunini yaxshi tushunishga va ularning qiziquvchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Mamajon shu qadar yalqovki, u otasi ekib ketgan yarim tanobcha yerdagi jo'xorini qayirib olishga va buni pishirib tirikchilik o'tkazishga ham erinadi. Bu haqda uning o'zi shunday deydi: „Qaddimni ko'tarishdan ko'ra chollarning koyishlarini eshitish osonroq ko'rinar edi“.

Hatto yurishga ham hafsalasi kelmagan yalqov Mamajon birdaniga ilg'or mehnatkash bo'lib qolmaydi. Davr voqeligi, mehnatning shon-sharafi va qahramonlik ishiga aylanib, yalqovlikning tag-tomiri bilan yemirib tashlanishi Mamajon ongida illatlarni yo'qotib, uning o'zgarib borishida haqqoniy, aniq va hayotbaxsh kuch — jamoaning ta'siri ijobiy rol o'ynaydi. Mamajonni mehnatga jalb qilishda yaxshi odamlarning ko'rsatgan ijobiy namunalari Sattorqul obrazida mujassamlashtiriladi:

„Sattorqul akam qo'yarda-qo'ymay shudgorga olib chiqdi.

— Bas endi, yotaverma. Sal mehnatga ham qayish. Ranging joyiga kelib qopti. To'lishibsan. Yur men bilan, — dedi. Erinib uning ketidan keta boshladim. U qo'sh haydadi. Men otboshi yetakladim. Shudgor odamlar bilan to'la edi: birisi haydayotir, birisi mola bosayotir, boshqalari ketmon chopayotir“.

Bunday jo'shqin hayot, daladagi qaynoq mehnat Mamajonda asta-sekin ishga havas tuyg'usini uyg'ota boshlaydi. Yozuvchi bu obraz orqali mehnatsevarlik g'oyalari ilgari suradi.

Asarning tuzilishi o'ziga xos, qiziqarli, tili ravshan va soddadir. Mamajon tushida ko'rgan ayol: „G'unchaday tugilib kelgan qip-qizil lab, havoda uchib yurgan qaldirg'ochning muttasil qanotiday payvasta qora qosh, sochlarining uchi qo'ng'iroq boylaganday jingalak, yuzlari atirgulga o'xshagan tiniq pushti rang“ tarzida chizilgan. Shaxs tasvirida yoki „gaplarim zuvalasi pishmagan xamirday uvalanib ketmoqda edi“ kabi iboralar asarga ziynat bag'ishlagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida she'riyatning juda ko'p durdonalarini yaratgan G'afur G'ulom bolalarga ham ajoyib asarlar taqdim etdi. Uning bolalar uchun yaratgan asarlarida vatanparvarlik va baynalmilallik g'oyalari, qahramonlik va jasurlik, g'alabaga ishonch ohanglari yangraydi. Shoir „Navqiron naslimiz sinov oldida“ she'rida yoshlarning kelajagini ifodalab, ularni erk va baxt bergan vatanga munosib kishilar bo'lishga chaqiradi:

Bizning o'lkamizda yo'qolur ofat,
O'limni yengishga sizlar kandidat...
Ertaning, ey adib va shoirlari,
Kishilik ruhining injenerlari...
Siz osmon ilmini suvday ichasiz,
Yulduzdan yulduzga zumda ko'chasiz...
A'lochi o'g'lonlar, a'lochi qizlar,
Vatan istagi ham xuddi ana shu.

Shoirning bu davrda yozgan noyob va go'zal asarlaridan biri „Sen yetim emassan“ she'ridir. Unda odamlarning ikkinchi jahon urushi yillarida yetim qolgan bolalarga bo'lgan vatanparvarlik, qardoshlik, insonparvarlik his-tuyg'ulari yuksak mahorat bilan tarannum etiladi:

Sen yetim emassan,
Tinchlan, jigarim,
Quyoshday mehribon,
Vataning — onang,
Zaminday vazmin-u,
Mehnatkash mushfiq,
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor — otang bor.
Cho'chima, jigarim,
O'z uyingdasan.

Bu parchada Vatanning muazzamligini, uning mehri daryo kishilari quyma obrazlarda, lo'nda, ta'sirli ifodalanganligi har bir misrada ko'rinib turibdi. Shoir bolalarga yetimlik nima ekanligini tushuntirarkan, o'zining achchiq yetimlik qismatini eslash orqali asarning ta'sir kuchini yanada oshirishga erishgan:

...Men yetim o'sganman,
Oh, u yetimlik...
Voy, bechora jonim,
Desam arziydi,
Boshimni silashga,
Bir mehribon qo'l,
Bir og'iz shirin so'z
Nondek arzanda,
Men odam edim-ku,
Inson farzandi...

Shoir she'rida g'alabaning muqarrarligini zo'r hayajon va ko'tarinki ruhda, obrazli misralarda ifoda etadi:

Tong yaqin,	Olam kezasan...
Tong yaqin,	Haqorat yemirilur,
Oppoq tong yaqin...	Zulm yanchilur,
Ulug' oilaning	Jahonda bo'lurmiz,
Go'dak farzandi,	Ozod, muzaffar,
Bilib qo'y endi:	Sen yetim emassan,
Sen tezda ulg'ayib,	Mening jigarim!

G'afur G'ulomning bu she'ri yoshlarda Vatanga sadoqat, vatanparvarlik va baynalmilallik hamda bosqinchilarga nafrat tuyg'ularini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lgan barkamol asardir.

Urushdan keyin G'afur G'ulom bolalar uchun „She'rlar“ (1946), „Tongotar qo'shig'i“ (1949), „Bari seniki“ (1953), „Bir g'uncha ochilguncha“ (1955), „Siz mening yoshligimsiz“ (1958) she'rlar to'plami va „Mening o'g'rigina bolam“ (1965) voqeiy hikoyasini yaratdi.

G'afur G'ulomning bu davr ijodida bolalarning o'ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma'naviy olamlari, odob va axloqlari, o'qish va intilishlari asosiy mavzuga aylandi. Jumladan, shoir „Oltin medal“ she'rida o'rta maktabni bitirayotgan o'g'il va qizlarga ishonch va umid ko'zi bilan qaraydi. Ularni kela-jagimizning ishongan kishilari — „zamonlar tongining chiroqlari“ deb tasvirlaydi:

Sizsiz kelajak yo‘q, siz axir xalqning
Ming yilni ko‘rajak qarog‘larisiz.
Sizsiz yorimaydi osmonda Zuhra,
Zamonlar tongining charog‘larisiz.

Shoir o‘lkamizning kelgusida yanada gullab-yashnashini, jahonda tengi yo‘q diyorga aylanishini orzu qiladi va yoshlarni ana shunday Vatanga munosib farzand bo‘lishga, ilm-fanni egallashga undaydi. U yoshlarning ilm-fanda kamol topishiga zo‘r ishonch bilan qaraydi.

G‘afur G‘ulom bolalar va yoshlarni kattalarga, ayniqsa, otanaga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalash mavzusida ko‘plab she‘rlar yaratdi. Shulardan biri „Ona“ she‘ridir. Shoir bu she‘rida bag‘ri ufqlardan ham keng onaning lirik obrazini yaratib, bolaning unga bo‘lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi.

Shoir bolani chaqaloqligidanoq mehr-muhabbat bilan asrab, avaylab tarbiyalab kelgan onani ta‘riflab, bu mo‘tabar zotni e‘zozlaydi.

Shoir she‘rda onaga murojaat etib, uni qoya, yuksak tog‘, chaman bog‘ hamda quyoshga qiyoslaydi va onani ulardan yuqori qo‘yadi. Darhaqiqat dunyoda onadan ulug‘ zot yo‘q! U borliqqa jon baxsh etuvchi, olamni nurga burkovchi oftob misol qadrli, hatto undan ham azizdir. She‘r bolalarda onalarga chuqur muhabbat hissini uyg‘otishda katta xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, akademik shoir G‘afur G‘ulom o‘zbek bolalar adabiyotini yuksaltirishga barakali hissa qo‘shdi. U yoshlar uchun yozgan asarlarida bolalarning quvnoq hayotini yurakdan berilib kuyladi. Uning asarlari bolalarni yaxshi inson bo‘lib kamol topishga, a‘lo o‘qishga da‘vat etadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning dastlabki she‘rlari qaysilar?
2. „Bari seniki“, „Bilib qo‘yki, seni Vatan kutadi!“ asarlarining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
3. G‘afur G‘ulomning vatanparvarlik haqidagi qaysi asarlarini bilasiz?
4. Maktab gigiyenasi haqidagi she‘rlarini bilasizmi?

*Muso
Toshmuhammad
o'g'li Oybek*

(1905 — 1968)

O'zining roman va qissalari, ilmiy-nazariy, siyosiy, badiiy-publitsistik asarlari, tarjimalari, ajoyib she'rlari, dostonlari, hikoyalari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitgan atoqli so'z san'atkorlaridan biri Oybek bolalar adabiyotiga ham munosib hissa qo'shgan ulkan adibdir. U yaratgan she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar bolalar ma'naviyatiga samarali ta'sir etib, yosh avlod estetik didining shakllanishida katta rol o'ynamoqda. „Yosh yo'lchi“ (1925), „Gunafsha“ (1926), „Bolalikni eslab“ (1926), „Shaharcha bolalariga“ (1934), „Shoirning bolaligi“ (1937), „Eski va yangi bolalik“ (1937), „Odobli Tursun“, „Ahmadjon bog'bon“ (1971) kabi she'riy kitoblari, „Zafar va Zahro“ (1953), „Haqgo'ylar“ (1976), „Bobom“ (1957) kabi dostonlari, „Alisherning yoshligi“ (1975) qissasi, „Globus“ (1981) hikoyalar to'plami, „Bolalik“ kabi asarlari, ayniqsa, xarakterlidir.

Yozuvchi Oybekning bolaligi ham barcha mehnatkash xalq bolalari kabi kechadi. U yoshlikdan uy-ro'zg'orga qarashish, guzardan narsa olib kelish, suv tashish, o'tin yorish, qor kurash kabi yumushlarni bajaradi. Barcha bolalar kabi bahor vaqtlarida tomma-tom oshib varrak uchirar, dovuchcha qoqar, qish bo'lsa, oshiq o'ynar, xo'roz, tuxum va it urishtirishlarda qatnashar, yoz kunlari onasining pinjida qarindosh-urug'larining bog'lariga „mehmon“ga borar, hayit, sayil va boshqa milliy bayram kezlarida esa o'zida yo'q sevinib, dor o'yini, xalq qiziqchiliklarini, ko'ngilochar tomoshalarni ko'rishga muyassar bo'lar edi. Keyinchalik, „Shaharcha bolalariga“, „Shoirning bolaligi“ she'rlarida shu manzaralar o'z aksini topadi.

Oybekning bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan she'riy asarlarida bugungi qaynoq hayot, ilm, hunar va mehnatga bo'lgan

muhabbat, vatanparvarlik, jamoatchilik, ijtimoiy burchni anglash kabi xususiyatlar aks etgan. Bu fazilatlar o'sha davrda Oybek asarlarining yetakchi mavzusiga aylanadi.

Shoir g'oyaviy-badiiy kuchli she'rlar bilan birga, bolalar va o'smirlar hayotini tasvirlovchi hikoyalar ham yozdi. 1981- yilda adibning „Globus“ nomli to'plami bosilib chiqdi. Bunda Oybekning shu vaqtgacha e'lon qilinmagan „Gulnor opa“ (1930), „Fanorchi ota“ (1930), „Singan umid“ (1930), „Tillatopar“ (1930) hikoyalari ham chop etilgan.

Oybek buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi „Alisherning yoshligi“ qissasini (1967) yozdi.

Ulug' Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi: „Navoiy she'riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko'nglimni tortar edi. O'z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo'r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan beri Navoiyning o'lmas, adabiy she'rlarini sevib o'qir edim, uning jozibali g'azallari borgan sari ko'nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni mast va maftun etdi... U mening ko'nglimda, yodimda edi, butun borlig'imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o'ylar edim. Uning ma'nodor, aqlli ko'zlari, hamisha xushfe'l, rahmdil, olijjanob qiyofasi, asl pok, ulug' qalbini his etardim, ko'z o'ngimda ko'rardim...“

Oybek 1928- yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o'rganishga kirishdi. U dastlab, Navoiy ijodiga doir ko'pgina ilmiy maqolalarni o'qib o'rganadi. Keyinroq „Navoiy“, „Guli va Navoiy“ dostonlarini nashr ettiradi. Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan „Navoiy“ romanida ulug' shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi. Buyuk shoirning bolaligi haqidagi qissasining yozilish tarixini adibning rafiqasi Zarifa Saidnosirova shunday izohlaydi:

„Alisherning yoshligini qalamga olish niyati adib qalbida qirqinchi yillarning boshlarida tug'ilgan bo'lib, „Navoiy“ romanini yozish davrida bu ishtiyoq yanada kuchaygan edi. Tili, uslubi jihatdan mazkur romanga yaqin bu qissa 1967- yilda tugallangan bo'lsa-da, o'ziga nisbatan g'oyatda talabchan adib uni qaytadan ishlash maqsadi bo'lgani uchun e'lon qilishga oshiqmadi“.

„Alisherning yoshligi“ qissasida Hirotdagi (taxminan 1447–1452- yillar) tarixiy voqealar, shahzodalarning Shohruh vafotidan keyingi o'zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o'tgan

Alisherning bolalik (to‘rt yoshdan boshlab) yillari haqida hikoya qilinadi. Qissada Alisher obrazining takomili o‘sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqeyi ancha baland bo‘lgan G‘iyosiddin va Gulbegim bekaning oiladagi samimiylıkları, o‘zlarini sipo ham oqilona tutishlari farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim bo‘lganligi haqqoniy tasvirlanadi.

Oybek qissadagi qahramonlar bilan o‘quvchilarni tanishtirishda va Alisher fazilatlarining takomillashishini tasvirlashda G‘iyosiddin Kichkina uyidagi mehmondorchilik lavhasidan ustalik bilan foydalangan. Qissa charaqlagan keng chorxari mehmonxonada mehmonlar, qavm-qarindosh, yaqin do‘stlar yig‘ilib ajoyib suxanvarlik va samimiy suhbat tasviri bilan boshlanadi. Oybek Alisherning otasi G‘iyosiddin Kichkinani kamtar, yumshoq fe‘lli, ko‘zlari aqlli, kalta soqoli o‘ziga yarashgan, jussasi kichkina, hammaning hurmatini o‘ziga tortgan kishi sifatida tasvirlaydi. Ko‘pchilik uni G‘iyosiddin Kichkina, yaqin do‘stlari esa ko‘pincha Kichik bahodir ham der edilar. Adib Malika Gavharshod saroyiga kelgan mehmonlar orasida Alisherning onasi Gulbegim beka ham borligini bayon etib, uni quyidagicha tasvirlaydi: „Xushbichim, kelishgan qomatli, yuzlari oppoq Gulbegimning ingichka qoshlari va jilvali mehr chaqnagan qora ko‘zlari go‘zallikning eng zo‘r omili edi. Katta zavq va did bilan kiyingan, yigirma besh yoshlardagi bu juvon yig‘inlarda ko‘zga darrov tashlanar, chehrasi issiq, yoqimli ayol edi“. Shunday qilib, Oybek asarning boshidayoq o‘quvchilar diqqatini Alisher otanasining ajoyib, yoqimli fazilatları bilan tanishtirishga tortadi.

Oybek o‘sha davrdagi ijtimoiy, siyosiy muhit va taxt uchun bo‘lgan dahshatli janglar manzarasini, o‘zining turkiy she‘rlari bilan mashhur bo‘lgan Qobuliy Alisherning tog‘asi ekanligini ham o‘zaro suhbat lavhasi asosida ta’sirli bayon etadi:

„Hazrat Ulug‘bek ilm dunyosida mangulik kashf etgan musharraf olimdurlar. Ko‘ngillari barcha ilmlarning tajassumi bo‘lmish bu zot tariximiz kitobida abadiy yorqin yulduzdirlar“, deb ta’rifini keltiradi.

Mehmondorchilik davrasida yosh Alisherga sulton Ulug‘bekning tengsiz olimligi va donishmandligi, saltanatning tadbirkor namoyandasi ekanligi ma’lum bo‘ladi. Alisher uning bu fazilatlariga chuqur muhabbat bilan qaraydi.

Oybek o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy hayot hamda tarixiy shaxslar xarakterini bolalar va o‘smirlar yoshi va saviyasiga mos holda qiziqarli qilib tasvirlaydi. Adib Alisher ongining shakllanishi va takomilida ota-onasi, Husayn Boyqaro bilan o‘qigan chog‘lari, tog‘asi va boshqalar, ayniqsa, Ulug‘bekning kashfiyotlari haqidagi hikoyalar ijodiy maktab bo‘lganligini mahorat bilan tasvirlagan. Mehmonlar oldiga kirib borgan yosh Alisherning kattalarga bo‘lgan samimiy hurmatini, she‘rni chuqur did bilan tushuna bilishini, fahm-farosatliligini Oybek haqqoniy tasvirlaydi.

Yosh Alisher xarakteridagi o‘ziga xos xislatlar uning bolalik chog‘idanoq namoyon bo‘lgan edi. Alisher siyomosiga xos bo‘lgan aqllilik, kattalarga bo‘lgan samimiy hurmat, she‘riyatni nozik his etish, g‘azallarni g‘oyat maromiga yetkazib ifodali o‘qish, ayniqsa, „ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda“, deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Alisherning keyinchalik buyuk davlat arbobi, ulkan shoir darajasiga yetishishida bu kabi fazilatlarining o‘zigina yetarli asos bo‘lib xizmat etmadi, albatta.

Oybek Alisher xususiyatining shakllanish jarayonini har bir lavha, chiziq, suhbat, yordamchi timsol va qahramonlar munosabati orqali ham badiiy asoslay olgan.

Alisherning o‘qishga — maktabga bo‘lgan havasini adib uning tilidan: „Ov qilmoq, merganlik — ermak narsa, lekin eng zo‘r zaruriyat maktabdir. Turmushning ko‘p sirlarini maktab o‘rgatadi“, deb uning ilmga bo‘lgan qiziqishini tasvirlaydi. Shu bilan birga, uning ota-onasi, qavm-qarindoshi va boshqalarning suhbat, shoirlarning g‘azallari Alisherga katta ta‘sir etganini qayd etadi.

Alisher o‘zi yashagan davrning ziddiyatlarini hali o‘zi u qadar anglab yetmaydi. Shuning uchun ham Shohruhning Abdullatif bilan, Abdullatifning Xonzodabegim va Gavharshodbegim bilan Ulug‘bek to‘g‘risidagi munozaralari mag‘zini chaqa olmaydi. Ulug‘bek to‘g‘risida porloq taassurotga ega bo‘lgan ziyrak Alisher Abdullatifning o‘z otasiga qarshi gaplaridan dastlab hayron qoladi va ikkilanadi. Biroq u shundayligicha qolavermaydi.

Alisherga xos fazilatlaridan yana biri kattalarning fikr-mulohazalarini sinchkovlik bilan tinglash, kim haq, kim nohaqligini bilishga intilishda namoyon bo‘lishidadir. Xuddi shu tariqa yosh Alisher xakteri asta-sekin shakllana boradi. Qissada

Alisherning san'atga bo'lgan munosabati ham o'ziga xos lavhalar-da ishonarli aks etadi. Xususan, nay parchasi asosida ifodalangan tasvirlar bugungi yosh kitobxon uchun ham ibratlidir. Ayniqsa, boboning „Zavq-u shavqning siri ko'p... ko'p sinadim, ulg'aysa bilgich, donishmand bo'lur. Halitdan tili tangani teshadi, ko'zlaridan ko'kraginging o'tini ko'gurman. G'azallarni zavq bilan tinglaydur, cholg'ularga havasi baland“ kabi fikrlari shu jihatdan ibratlidir.

Alisher xarakterida davrga munosabatning ifoda etilishida qishloqdan keltirilgan yetti mahbusni dorga osish voqeasining ta'siri katta bo'ladi.

Chorsu maydonidagi odamlarning ko'pchiligi dorga osilayotgan kishilarning holiga achinib ko'z yoshini to'xtata olmay yig'layotganidan Alisherning ham xo'rliigi keladi. Bu holni yozuvchi „...Ko'rasizmi! Alarning holiga ahli shahar yig'lashur!.. Alisherning ko'z yoshlari tag'in quyila boshlagan edi“, deb tasvirlaydi.

Alisher dor, darra kabi jazo turlarini faqat eshitgan. Bu vaziyatni ko'rgandan keyin shafqatsizlik va zulmkorlik haqidagi tushunchasi kengaya boradi. Asarda mazkur voqea orqali qiz va yigit muhabbatining poymol etilishi, ularning sevgi va erk uchun kurashi xalqning qo'zg'olonga borib bog'lanishi — davrning o'ziga xos tavsifidir. Shu singari voqealar Alisher hayotida o'chmas iz qoldiradi, xarakterining chuqurlashishiga sabab bo'ladi.

Oybek Alisherning ilm va adabiyotga bo'lgan intilishini Qur'onning ma'nosini tushunishga urinishini, fors-arab tillarini o'rganishini, turkiy (ona tili) bayt va g'azallarni mahorat bilan o'qishi va ko'plab g'azallarni yod olishini, maqollar, masallar, ertaklarni sevib mutolaa qilishga harakat qilganligini tasvirlash orqali bayon etadi. Alisher shahzodalar o'rtasidagi dahshatli janglar, qonli urushlar borgan sari zo'rayib borayotganini, o'z zamonining notinch voqealarini, ota va bola o'rtasidagi dushmanliklarni endi chuqurroq tushunib, fikr doirasi kundan kunga kengayib boradi.

Shohruh Mirzoning vafotidan so'ng shahzodalar o'rtasidagi o'zaro janglar kuchayib ketgach, G'iyosiddin Kichkina bir necha yaqin qarindoshlari bilan Iroqqa yo'l oladi. Yo'l azobini tortib, Hirotga yetib borgan G'iyosiddin Kichkina shahzodalarning o'zaro bo'lib o'tgan janglari bilan tanishadi. U yerdagi ahvolni yozuvchi bir chol tilidan hikoya qiladi:

„—Hali qarabsiz — taxtda Alouddavla, hali Abdullatif... hammasi och bo‘ridek chor tarafdan yopishishadi. Toj-taxt g‘alvasi xalqning tinkasini quritdi. Abulqosim yurakli, o‘tkir odam, ehtimol zamonning loyqasi endi cho‘ksa, G‘iyosiddinbek“.

Cholning har bir gapi, shahzodalarga bergan bahosi yosh Alisher qalbini larzaga keltiradi. Shahzodalarning pastkash, rahm-shafqatsizliklari uning nafratini oshiradi. Mash‘um tuzumga, davrning nobopligiga, shahzodalarning haddan ziyoda quturishlariga qarshi tug‘yon bilan ulg‘aya boshlaydi.

Oybek bundan besh yuz yil ilgari yashagan turkiy va forsiy xalq tilini, uning milliy ruhini, boyligini, so‘z yoki iboralar ma‘nosini nozik his etadi. Naychi chol obrazini eslaylik. U aslida bechora faqirlar tabaqasidan, hunari nay yasash va chalish. Bobo hayotning asl ma‘nosini naysiz tasavvur etmaydi. Yosh kitobxon bu cholning gap-so‘zlaridan, suhbatlaridan uning kasb-hunari naychilik ekanini bilib oladi. Nutqidagi ma‘noli, tagdor, aniq iboralarda esa cholning yoshi juda ulug‘ligini darrov his qiladi. „...— Nay o‘zimizning qadimdan qolgan cholg‘u, mungli, ma‘yus qalblarning firoqi, alamlarini kuylaydur, to‘y-bazmlarda uning go‘zal sadosi ko‘ngullarga zavq to‘ldiradur, ajoyib sehrkor cholg‘udir nay. Alisherbekning ishqiy tushibdimi — o‘rgaturmiz. O‘g‘lonim xohlasa balki mashhur musiqa ahlidan bo‘lur... Dildagi ohang nafas ila nayga o‘tur... Barmoqlar kuyni pardalarga solib turadur“.

Oybek bu kabi keksa nuroniylar obrazlari vositasida insonparvarlik, ezgulik, odamiylik, saxiylik, yoshlarga muhabbat kabi g‘oyalarni targ‘ib etib, o‘zining badiiy mahorat egasi ekanligini yana bir bor namoyish etdi.

Alisherning haqiqiy inson bo‘lib ulg‘ayishida G‘iyosiddin Kichkina, Gulbegim beka, xizmatkor bobo, tog‘asi Mirsaidning ma‘naviy ta‘siri juda katta bo‘lgan. Oybek qissada Alisherning Turkiston sahrolarini, buyuk tog‘larini, bu yerda istiqomat qilgan xalqlarning urf-odatlarini, „go‘zal, shirin va rangin“ tillarini qattiq sevishi va ardoqlashini ishonchli qilib tasvirlay olgan.

Oybekning shaxs ta‘sirini yaratishdagi mahorati mazkur asarida ham aniq ko‘rindi. U ko‘pincha, aniq obraz va qahramonlarning tashqi qiyofasini chizish orqali ularning ijobiy yoki salbiy, ma‘naviy dunyosini ochib beradi.

Badiiy tildagi va tasvir yaratishdagi adib mahorati qissaning xalqchilik ruhini ta‘minlagan, shu zaylda Oybek „Alisherning

yoshligi“ qissasi orqali xalqimizning uzoq o‘tmishdagi hayoti haqida ham yosh kitobxon ongida haqqoniy taassurotlar hosil qila olgan.

Adibning „Bolalik“ qissasi markazida yosh Musaning boshidan kechirgan sarguzashtlari yotadi.

Musa obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o‘zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo‘lgan davrdagi xarakteri sho‘xlik, tegajog‘lik, tinib-tinchimaslik va o‘yinqaroqlikdan tashqari, ochiq ko‘ngil, dangalchi, o‘tkir zehniligi Oybekona tasvirga ega.

Musavoy xarakterining shakllanishida oila, hayotda ko‘rgan-kechirganlari, kishilar bilan suhbatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Keksalarning xonlar, beklar, bo‘lislar, boylar haqidagi xotiralari, eshitgan xalq ertaklari Musavoyni adolatsizlikka va nohaqlikka nafrat ruhida tarbiyalaydi, mehnatkash xalqqa mehr-muhabbat bilan qarashga o‘rgatadi. O‘zi tug‘ilib o‘sgan mahalladagi bozor, rastalardagi bazzozlar, baqqollar, do‘kondorlarning xatti-harakatlarini diqqat-e‘tibor bilan kuzatar ekan, ularning ziqna, xasis, chayqovchi, tekinxo‘r va makkor kishilar ekanligini bilib, qalbi larzaga kelar edi.

Oybek Musavoyning o‘qish-izlanishlariga chuqur muhabbat bilan munosabatda bo‘ladi. Uning o‘qishda tirishqoqligini, zehning o‘tkiriligini, qunt bilan mutolaa qilishini, arabcha so‘z va iboralarning qoidasini buzmay, yoqimli ohangda talaffuz eta bilishini mahorat bilan chizadi.

„Bolalik“ qissasida Turg‘un, A‘zam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va o‘rtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri o‘z shaxsiy qiyofalariga ega. Qodir ko‘rinishdan mo‘min-qobilga o‘xshab tuyulsa-da, ammo jahldor. Ahmad oshiqboz, tentakroq, Hoji mardikorning o‘g‘li quvgina, Sobir kichkina bo‘lsa ham pishiqqina. Ularning turmush tarzi turlicha. Kattaroq bolalar oshiq, chillak o‘ynaydilar, kichik bolalar esa tol novdalaridan ot qilib minadilar. Bu borada Turg‘un obrazi fe‘l-atvoridagi sergaplik, toqatsizlik, shartakilik bilan birmuncha ajralib turadi.

Oybek o‘sha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham ma‘lum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi.

Oybek ijodida „Zafar va Zahro“ dostoni yetakchi o‘rinda turadi. Bu doston Pokistondagi dehqon va ishchi oilalari, ularning bolalarining og‘ir va azob-uqubatlarga to‘la hayoti haqidadir. Bunday og‘ir, mashaqqatli turmush lavhalari badiiy vositalar yordamida liro-epik shaklda yorqin gavdalanadi. Doston

qahramonlari katta zamindorlarga qul bo'lishga majbur etilgan dehqon bolasi Zafar, onasi bilan ko'chaga uloqtirib tashlangan ishchi qizi Zahrodir.

Shoir bolalar va ularning oilalari boshiga tushgan baxtsizlik va kulfatlarni ifodalash orqali bolalarning ongi va qalbida sodir bo'lgan o'zgarishlarni turli tasviriy vositalar asosida asta-sekin ocha boradi, erkin, baxtli, ozod hayot yo'lini tasvirlaydi. Kitobxon dostonning boshidayoq Zafar musibati misolida pokistonlik bolalarning ayanchli hayoti bilan yaqindan tanishadi:

Zafar asta tentiraydi, yonsa-da kun,
Yoshi o'nda, jingalak soch, ko'zi tuyg'un.
Egnidadir parcha latta, kir va yamoq,
Tovonlarin tuyoqlagan qizg'in tuproq.
Oriq, kuchsiz qo'lda cho'ltoq supurgi bor,
Boshida go'ng savat, tentirar, bitgan mador.

Dostonda qashshoq dehqon oilasining fojiali hayoti, soliq to'plovchilarning qo'rs-qo'polligi-yu zolimligi, boyning rahmsiz hamda quvligi Zafarlar oilasi misolida ko'rsatiladi. Yo'qchilik, nochorlik bois Zafar qishloq boyining quli — yugurdagiga aylanadi.

Zafar shu tariqa yosh bo'lishiga qaramay ko'p og'ir kunlarni boshidan kechiradi. Shoir Zafar obrazi misolida bolaning qalbida zolim boylarga, hadsiz zulmga qarshi nafrati tobora kuchayib borganini ko'rsatadi. Zafar qanchalik og'ir hayot changaliga tushmasin, unda ozodlikka, baxtiyor hayotga erishish umidi sira so'nmaydi.

Oybek Zafar va Zahrolar o'rtasidagi samimiy do'stlik rishtalarini, og'ir hayotga, zulmga bo'lgan cheksiz nafratlarini xilma-xil hayotiy bo'yoqlarda gavdalantiradi.

Dostonda kattalar obrazi ham berilgan. Jumladan, Zahroning otasi „inglizga, hamma boyga dushman“ bo'lgani uchun qamalgan, Zahro ikki ukasi va onasi bilan yotoqdan quvilgan. Bu ikki taqdir orqali ijodkor o'tmishda Pokistondagi millionlarcha boshpanasiz aholi qismatini poetik umumlashtirishga harakat qiladi. Zahro „jin ko'chalar“ orqasida joylashgan parashut fabrikasining ikki yuzdan ortiq ishchi oilalari muhitida, „shamol kirmay, qilcha ham quyosh tushmas, g'or singari qorong'i, qora, xunuk bir uy“da yashaydi. Uning oilasi qanchalik mashaqqatli hayot kechirmasin, qiz xotirasida otasining aytgan haq so'zlari

jonlanadi, ozod mehnat, hamma narsaga xalq xo‘jayinlik qilgan, baxtiyorlik ato etilgan, xalqlar do‘stligi ravnaq topgan bir mamlakat hayotini xayolidan aslo nari ketkaza olmaydi:

„Bilasanmi, bir mamlakat dunyoda bor,
Unda barcha teng va erkin, ham baxtiyor...
U mamlakat ishchi-dehqon uchun aziz,
Chin kurashib shunday baxtni toparmiz biz.
Qizim, yonsin yuragingda umid-yulduz,
Biz ham bir kun qayg‘ularni unutarmiz!“

Doston nihoyasida Pokiston mehnatkashlari ham chinakam ozodlikka va to‘la mustaqillikka faqat kurash yo‘li bilan erishishi mumkinligi o‘ziga xos yo‘sinda ifoda etiladi:

Erk, haqiqat insonlari aylar ko‘mak,
Tinchlik uchun kurashchilar senga kerak.
Pokistonning bolalari, yetgay muddat —
Sizni erkli, baxtli hayot quchgay albat!

Xulosa qilib aytganda, Oybek yuqoridagi kabi asarlari bilan o‘zbek bolalar adabiyotining shakllanishi va yuksalishiga katta hissa qo‘shdi. U o‘zining bunday asarlari bilan bolalar adabiyotining sevimli kuychisiga aylanib qoldi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Oybekning bolalar va o‘smirlar hayotini tasvirlovchi qaysi hikoyalarni bilasiz?
2. Adibning „Alisherning yoshligi“ qissasida Alisherning bolalik davri qanday yoritilgan?
3. Oybekning bolaligi, o‘qishi haqida qanday tushuncha hosil qildingiz?

